

Отрощенко В.В., Салій Н.Г.

КУРГАН 1 БІЛЯ с. ГНАРОВСЬКЕ В НАДПОРІЖЖІ

Реферат: Статтю присвячено публікації та інтерпретації матеріалів розкопок кургану 1 біля с. Гнаровське у Вільнянському р-ні Запорізької обл., де виявлено поховальні комплекси Дніпро-Донської бабинської, Покровсько-Мосоловської та Бережнівсько-Маївської зрубних культур. Актуальність теми щільно пов'язана з необхідністю вичерпної публікації матеріалів розкопок згаданого кургану, які вже понад 30 років привертають увагу дослідників доби бронзи півдня Східної Європи. Мета дослідження полягає у вивченні тенденцій розвитку курганного будівництва на тлі встановленої стратиграфічно послідовності археологічних культур впродовж перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи та пізнього бронзового віку. Автори ставили перед собою завдання простежити сприйняття різними дослідниками комплексів Гнаровського, зокрема, зміни у визначенні їхньої культурної належності. Виразна стратиграфія та планіграфія поховань різних археологічних культур, унікальні артефакти речового супроводу дозволяють уточнити наочні образи та періодизацію згаданих культур, виявити риси спадкоємності розвитку від однієї культури до іншої. Поза тим, курган 1 біля Гнаровського дає підстави чіткіше окреслити західні межі поширення поховального ритуалу Покровсько-Мосоловської зрувної культури лівим берегом Дніпровського Надпоріжжя. Особливо цінну інформацію надають основні поховання нещодавно виділеної Дніпро-Донської культури культурного кола Бабине з матеріалами раннього етапу її розвитку. Важливо відзначити, що носії цієї культури запроваджують систематичну практику спорудження довгих могил, підтриману та розвинуту населенням Бережнівсько-Маївської зрувної культури. Довга могила (курган 1) з осовим розташуванням поховань формувалася як сакральна вісь, що структурувала курганну групу в ансамбль. У зв'язку з істотним підвищенням відсотка довгих могил, порівняно з епохами ранньої та середньої бронзи, ставиться питання щодо виділення окремого періоду курганного будівництва в степах Надчорномор'я впродовж XXI-XIII ст. до н.е.

Ключові слова: довга могила, стратиграфія, сакральна вісь, культурне коло Бабине, Дніпро-Донська бабинська культура, зрубна культурна спільнота, Покровсько-Мосоловська зрубна культура, Бережнівсько-Маївська зрубна культура.

Abstract: Proposed article deals with publication and interpretation of materials recovered during excavations of barrow 1, localized nearby the Gnarovs'ke village (Vilnyansk district of Zaporozhye region), where the funerary assemblages of Dnieper-Don Babyne, Pokrovsk-Mosolovka and Berezhnovka-Majivka timber-grave cultures were revealed. The topicality of this study is tightly linked to the need of comprehensive publication of the mentioned barrow, which materials for over 30 years constantly attract the attention of experts in the Bronze Age of the South Eastern Europe. The main aim of this study is to investigate of developmental tendencies of kurgan construction practice in the frameworks of stratigraphically determined sequence of archaeological cultures of the transition period from Middle to Late Bronze Age and of the Late Bronze Age. The authors set themselves the task to trace peculiarities of Gnarovs'ke assemblage perception by different researchers, in particular, the changes in definition of its cultural identity. Reliable stratigraphy and clear spatial pattern of burials of distinct archaeological cultures, unique artifacts included into funerary goods, allow refining the current notions and periodisation of mentioned cultures, to identify the features of continuity between different cultures. Besides, the Gnarovs'ke barrow 1 provides arguments for the more precise delineating of the western limits of spreading of Pokrovsk-Mosolovka timber-grave culture burial rite on the left bank of the Above the Dnieper Rapids area. Especially valuable insights are provided by the central burials of recently recognized Dnieper-Don culture of Babyne cultural circle with materials of the early stage of its development. Worthy to stress that the systematic construction of long graves was introduced by bearers of this culture, and this practice was supported and developed by Berezhnovka-Majivka timber-grave culture population. The long grave (barrow 1) with axial location of burials shapes the sacred axis and unites the mound group into one ensemble. Due to the significant – comparing to the Early and Middle Bronze Age – increase of number of long graves, the question is posed concerning distinguishing of specific period of kurgan construction in Black Sea steppes during the XXI-XIII centuries BC.

Keywords: long grave, stratigraphy, sacred axis, Babyne cultural circle, Dnieper-Don Babyne culture, timber-grave cultural entity, Pokrovsk-Mosolovka timber-grave culture, Berezhnovka-Majivka timber-grave culture.

Вступ. Курган 1 біля с. Гнаровське є багатошаровою стратифікованою пам'яткою, що дозволяє, відмічаючи західний кордон покровських проявів, виділених вперше для теренів України Я.П. Гершковичем на матеріалах кург. 2 біля с. Пришиб Луганської обл., як “абашевські” [Гершкович 1980, с. 64-65; 1982, с. 46-61], з'ясувати деякі нові данні щодо контактів культур перехідного періоду від середньої до пізньої та пізньої бронзи в Надпоріжжі. Споруда є вельми цікавою як за конструктивними особливостями (довга могила), так і своєрідністю похоронних ритуалів та яскравим речовим супроводом.

Дослідження. КУРГАН 1 розкопаний 1981 р. Жовтневим загonom Запорізької експедиції ІА АН УРСР (начальник загону С.М. Ляшко) за 2 км на північний захід від с. Гнаровське Вільнянського р-ну Запорізької обл. в зоні меліорації Жовтневої зрошувальної системи. Розкопки кург. 1 проводила Н.Г. Салій. Він був найбільшим у групі з чотирьох курганів [Отрощенко 1981/10, с. 151-164]. Споруда видовженої форми займала південно-західну позицію в групі з чотирьох насипів (рис. 1). Кургани 2-4, вибудовані в лінію (південь-захід-захід – північ-схід-схід) у хвіст головному, не розкопувалися. Насип 8-видної форми складався з чорнозему. З північно-східного боку він був стрімкішим, ніж із протилежного, видовженим по лінії північний схід – південний захід на 47 м (рис. 2).

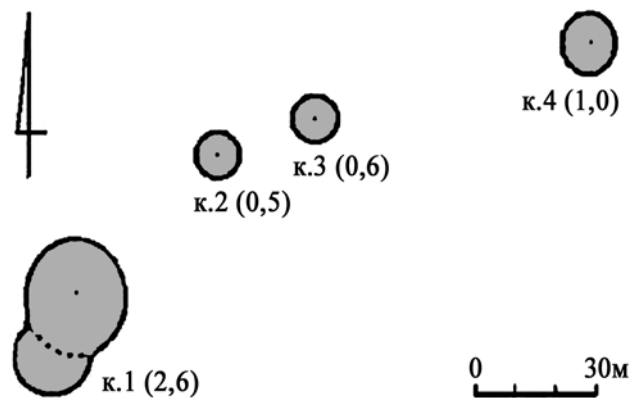

Рис. 1. Курганна група біля с. Гнаровське

Поли кургану розорювалися. В центральній частині насипу знаходилась велика яма від пізнього перекопу, на дні якої було знайдено декілька гранітних каменів, що були також відмічені і в насипу кургану. За 4-5 м на південний захід від умовного центру кургану (далі – 0) на поверхні було знайдено три великі гранітні камені, підтрикутні в перетині, розмірами 1,25×0,7×0,2 м; 0,95×0,65×0,25 м та 1,8×0,75×0,25 м. У насипу на глибині 1,0 м від поверхні за 1,2 м на схід від 0 зафіксовані фрагменти кісток та два зуби коня. За 12,5 м на південь від 0 та за 2,0 м до заходу в насипу, на глибині 0,4 м від поверхні стояв ліпний горщик, від якого збереглася лише нижня частина. Дно пласке, тісто на зламі чорне, Д дна – 8,5 см.

Методика розкопок. Насип розкопувався з використанням бульдозера С-100 методом паралельних траншей зі зачистками та фіксацією профілів шести контрольних бровок, орієнтованих по лінії захід – схід (рис. 2, план): північної, центральної з репером, 1-ї, 2-ї, 3-ї, 4-ї південних (рис. 3). Обраний метод розкопок пояснюється тим, що від початку курган не сприймався на око як довгий, оскільки його поли, а саме – низький насип кургану В та частково насип С, було істотно розорано. Тому й було обрано звичайну для дослідження округлих насипів орієнтацію бровок. У процесі фіксації другої південної бровки стала очевидною наявність іншого, більш раннього, насипу В, та відповідним чином подовжені до заходу траншей. У такий спосіб вдалося отримати кінцеву конфігурацію довгої могили, а далі й реконструювати осьовий профіль, використовуючи польові спостереження та наявні профілі бровок (рис. 2, профіль). На жаль, була задіяна хибна методика розкопок довгої могили поперечними траншеями також при дослідженні вище згаданого кург. 2 біля

с. Пришиб, де також маємо на виході реконструйовані осьові профілі [Гершкович 1982, с. 49, рис. 1]. Закликаємо колег уникати зазначених методичних помилок надалі, за наступних розкопок довгих могил.

Стратиграфія кургану. В кург. 1 виявлені 3 основні поховання (3; 6; 13/15 – колективне) Дніпро-Донської бабинської культури (далі – ДДБК). Насип його видовжений по лінії північний схід – південний захід, з високою північно-східною половиною, що різко вивищувалася над рівнем поля. Довгу могилу звели понад трьома курганами, що утворювали ланцюжок. Для зручності опису їх позначено латинськими літерами А (північно-східний), В (південно-західний) та С (центральный). Кург. А (Д – біля 10 м, h – 1,0 м), споруджений над єдиним пох. 3. Викид (h до 0,5 м, Д – 4,5-5 м) ліг півколом на південь від ями, до того ж, на захід від неї його розкинули більше, ніж на схід. Кург. В (Д – 10 м, h – 0,7-0,8 м) пов'язаний з пох. 13/15. Викид з ями пох. 15 (h – до 0,25 м, Д – 6 м) ліг півколом на південь від ями. Серед опорних курганів А та В останній був, імовірно, споруджений раніше. Саме під кург. В знаходилося колективне (3 особи) пох. 13/15, а в насипу виявлено більшість зі впускних поховань (7). На користь такого припущення свідчить стратиграфія Довгої Могили (кк. 8-9) на східному виїзді з с. Петро-Михайлівка за 5 км на північ-північ-захід від кург. 1 Грановського. Споруда так само орієнтована з південного заходу на північний схід, але першим був “ямний” курган з південного заходу. В лінію від опорного виструнчилися три насипи ДДБК. Сукупно вони утворили каркас майбутньої Довгої Могили, протяжність якої досягла 105 м [Ляшко 2004, с. 61-66, рис. 74].

Наступним після пп. 13/15 та 3 справили пох. 6 (ДДБК). Насип над ним, що перекрив яму та жертковий комплекс, позначено як кург. С. З південного заходу кург. С частково перекрив північно-східну полу кург. В, а з часом повністю поглинув кург. А, створюючи в цілому довгу могилу з практично рівним за висотою насипом. Кург. С вибудовано за віссю північний схід – південний захід. Його розміри – 24,5×17,0 м. Наступним до кург. В впусcene пох. 10 (ДДБК), яке прорізало викид з пох. 13/15. Надалі до поли кург. В, на північ-північ-схід від пох. 13/15, впустили пох. 8 (Покровсько-Мосоловська зрубна культура, далі – ПМЗК), різниця висоти стінок якого унаслідок природного скосу насипу добре фіксувалася. Наступним, вірогідніше, було пох. 9 (ПМЗК), впусcene до кург. В східніше пох. 13/15. Пох. 11 (ПМЗК) здійснили над пох. 13/15, викид його частково перекривав пох. 9. Потім до кург. В, над пох. 8, впустили пох. 7 (Бережнівсько-Маївська зрубна культура, далі – БМЗК). По тому, вже до кург. С було впусcene з рівня об'єднавчої досипки пох. 5 (ПМЗК), а з наступної досипки – пох. 2 (ПМЗК). Дещо пізніше впустили пох. 4 (БМЗК). Наступними, ймовірно, були пп. 12 та 14 (БМЗК), але простежити порядок їх здійснення за стратиграфією неможливо. Останнім у кург. 1 здійснено пох. 1 (БМЗК), яке частково перекрило пох. 2. З пох. 1 пов'язана вимостка зі щільно укладених каменів, що її зафіксовано під дерновим шаром ґрунту. Під поверхнею насипу також простежено іншу (порушену) кам'яну вимостку з більших гранітних каменів у вигляді прямокутника, видовженого по лінії північ – південь, розмірами 15×12,5 м. Приналежність її до якогось з поховань не встановлено. Цікаво, що всі поховання, впусcene до кург. В, зазвичай, неглибокі та мають невеликі й тонкі досипки, тоді як поховання, впусcene до кург. С, перекривалися значними досипками, в результаті чого над курганами А та С виник спільний крутий насип, що втричі перевищував висоту насипу над кург. В (рис. 2, Д–К). Не виключено, що остання велика добудова довгої могили якимось пов'язана з облаштуванням пох. 1. Сукупно ж у кург. 1 розкопано 14 поховань: 4 – ДДБК (пп. 3, 6, 10, 13/15); 5 – ПМЗК (пп. 2, 5, 8, 9, 11); 5 – БМЗК (пп. 1, 4, 7, 12, 14). Бачення стратиграфії кург. 1 автором розкопок подано на рис. 9.

Поховання 1 (БМЗК, трупоспалення) знаходилось за 5,5 м на південь та за 1 м на захід від 0 (глибини даються від 0, крім тих випадків, коли це оговорюється окремо). Відмічено з рівня –0,3 м від поверхні та 0 (R). Здійснене у кам'яній скрині розмірами 1,4×1,2 м, зорієнтованій за віссю північний схід – південний захід. Північно-східна стінка скрині зруйнована пізнім прокопом. Цисту споруджено з 6 оброблених гранітних брил – по дві з

довгих сторін і по одній з коротких. Дно поховання знаходилося на рівні $-0,72$ м від 0. У центральній його частині відмічена овальна пляма розсипаних кальцинованих кісток ($0,5 \times 0,2 \times 0,02$ м). З південно-східного боку від неї знайдено розвал посудини, під якою була необпалена кістка тварини. Посудина та кальциновані кістки розташовано у ящику так, нібито померлий знаходився у скорченому стані на лівому боці, головою на північний схід, а посудина містилась перед його обличчям (1). У “ногах” стояла гранітна брила у формі оберненої трапеції (північно-східна стінка скрині), а під перепаленими кістками зафіксовано щедру крейдянну підсипку (рис. 4).

1. Ліпний горщик з добре окресленим ребром у верхній третині тулуба, що перетворюється у невелике пряме вінце, орнаментоване по краю вдавленнями нігтя. Так само прикрашене ребро посудини. Поміж цими двома рядками відбитками мотузочка нанесено кути вершинами донизу. Тісто перенасичене домішками великозернистого піску, а тому стінки легко кришаться. Денце з крайкою, Дв – 15 см, Дд – 10 см, h – 12,5 см (рис. 5, 1).

Поховання 2 (ПМЗК) знаходилося за 6 м на південь та за 1,7 м на захід від 0. Відмічено з рівня $-1,3$ м. Контури могильної ями не простежувались. Небіжчик лежав у скорченому стані на лівому боці головою до північного сходу (рис. 5, 3). Руки зігнуті в лікті під гострим кутом, кисті – біля черепа; тут-таки знаходився розвал посудини (1). Серед її уламків знайдено фрагмент чорноглиняної кераміки від іншого горщика, подібних якому в кург. 1 більше не було (2). Біля стоп зігнутих під гострим кутом ніг знайдено бронзовий предмет, покладений руків'ям до небіжчика, ідентифікований як тесло (3).

1. Ліпний глиняний горщик. Тулуб через невелике округле ребро у верхній четверті переходить у ледь відігнуте назовні вінце. По вінцю та по ребру нанесені відбитки подвійного штампа (“роздвоєна ратичка”). Поверхня зі слідами згладжування, а в тісті є домішки вапна (крейди) та дрібнозернистого кварцу: Дв – 18,6 см, Дд – 10,5 см, h – 22,5 см (рис. 5, 5).

2. Уламок невеликого прямого вінця, косо зрізаного до середини з ребром, позначеним виступом, домішками слюди та жорстви в тісті, Дв – 19 см (рис. 5, 4).

3. Тесло бронзове, відлите в однобічній формі, з наступною проковкою леза. Знаряддя має широкий робочим край (2,3 см) й такої ж форми, але звужений і менш ретельно прокований протилежний край (0,8 см). На відстані 5 см від цього краю є невелике ромбічне розширенням (ширина 1,2 см). Довжина виробу 13,5 см, глибина ромбічного розширення – 0,5 см, а в іншій частині – 0,3 см (рис. 5, 6).

Поховання 3 (ДДБК, основне для кург. А) знаходилось в 7,5 м на схід від 0. Здійснене в прямокутній ямі розмірами $1,3 \times 0,7$ м та глибиною – 1,0 м, зорієнтованій за віссю північний схід – південний захід. Мало поперечний дерев'яний накат. Небіжчик лежав у зігнутому стані на лівому боці, головою на південь-захід-захід. Ноги зігнуті під тупим кутом у крижових кістках та під прямим – у колінних. Ліва рука випростана вздовж тулуба в напрямку колін, права – зігнута в лікті, кисть її – на кістках лівої руки. На рівні плеча, зліва від померлого, лежала кам'яна булава (1). Під кистями простежено тришарову підстилку з трави, кори та шкіри (рис. 5, 7).

1. Булава кам'яна, сплющено-циліндричної форми, з чотирма грибовидними шишечками. Внутрішній отвір конічної форми (однобічне свердління), що дозволяло виробу без додаткового кріплення міцно сидіти на руків'ї. Висота – 3,8 см, діаметр – 4,6 см, менший діаметр отвору – 1,4 см, більший – 1,9 см (рис. 5, 8). Знаряддя виготовлене з полірованого серпентиніту (змійовика), родовища якого відомі на Уралі та Північному Кавказі¹.

Поховання 4 (БМЗК) знаходилось у центрі кургану на глибині 1,0 м. Зруйноване сучасним прокопом. Судячи зі залишків довгих кісток ніг, небіжчик, вірогідно, знаходився у зігнутому стані, головою у східному напрямку. Інвентар не знайдений.

¹ Визначення дане співробітниками Правобережної геологорозвідувальної експедиції петрографом Г.Г. Гребньовою та геологом В.В. Зюльцле.

Поховання 5 (ПМЗК) знаходилося за 9 м на південь та за 2,2 м на захід від 0. Відмічено з рівня – 1,92 м. Яму прямокутної форми (1,43×1,2 м) зорієнтовано у напрямку північний схід – південний захід. Вздовж північно-східної короткої стінки відмічено установлені на ребро дві дерев'яні дощечки шириною 3 см. Легкий тлін дерева зафіксовано й біля протилежної стінки. Вірогідно, що всі чотири стінки поховальної ями були обшиті деревом – у вигляді легких тоненьких дощечок. Поховання парне (рис. 5, 9). Небіжчики лежали скорчено на лівому боці, головою на північний схід. Ліва рука у кожного була сильно зігнута в лікті, кисть – біля підборіддя, а права – зігнута в лікті майже під прямим кутом, кисть її ніби підтримувала лікоть лівої. Ноги зігнуті в крижових кістках під прямим кутом і під гострим – у колінних. По дну ями простежені трав'яна підстилка та щедра підсипка крейдою. Біля долонь небіжчика № 2 (південніший скелет) знайдено вуглики. Інвентар відсутній.

Поховання 6 (ДДБК, основне для кург. С) знаходилося за 5,0 м на південь від 0. Прямокутна яма розмірами 1,9×1,4 м була зорієнтована у напрямку північний схід – південний захід та мала виступи (заплічки) за периметром. Ширина виступів 0,23-0,35 м. Глибина ями до виступів 0,4 м, загальна глибина 0,5 м від рівня похованого чорнозему. На виступах лежало внутрішнє перекриття, що складалося з чотирьох горбилів (повздовжній розпил), з яких два коротші, поперечні, лежали опуклою частиною догори, пласкою – до дна ями, а два (впритул до поперечних плах) – навпаки – опуклістю донизу. Горбилі перекривались поперек ями двома широкими дошками (товщина – 0,5 см) у стик. Північно-західна частина перекриття (вздовж довгої стінки) була обпалена. По тому, упоперек дерева ліг товстий шар трави. На стінках поховальної ями відмічені жолобчасті сліди копального інструменту, що мають вертикальну спрямованість, шириною біля 1,5 см. Кістяк дитини лежав на лівому боці в зігнутому стані, головою на південний захід. Одна рука була зігнута в лікті, кисть – біля черепа, інша не фіксувалась. Кістки ніг зігнуті під тупим кутом до хребта та гострим – у колінах. Перед небіжчиком на рівні грудної клітини стояв горщик (1), а поруч з ним – бронзова кручена гривна (2). За черепом лежала бронзова скронева підвіска, а друга – опинилась на виступі, також за черепом (4). На заплічках, біля південно-східного кута ями, поклали відщеп (3). На рівні середини південно-східної стінки ями, на виступі, стояв другий горщик (5). По дну поховання простежено підстилку з трави (рис. 6, 6).

1. Ліпна пласка округлої конфігурації та низьких пропорцій з домішками вапна (крейди) та кварциту в тісті. Дв – 11,4 см, Дд – 8,5 см, h – 7,2 см (рис. 6, 1).

2. Бронзова гривна з округлого в перетині дроту, грученого в центральній частині, кінці загнуті петелькою. Д – 11,5×12,5 см, Д дроту посередині – 0,6 см, на кінцях – 0,3 см (рис. 6, 2).

3. Дві скроневі бронзові литі підвіски в 1,5 оберти, округлі, Д – 1,0 см (рис. 6, 4).

4. Відщеп кременевий, трикутний у перетині, довжиною 3,2 см (рис. 6, 3).

5. Горщик ліпний з тричленным ламаним профілем та коротким прямим вінцем. В тісті домішки вапна (крейди) та кварциту. Дв – 10 см, Дд – 8,5 см, h – 13,5 см (рис. 6, 5).

Жертовний комплекс знаходився за 2,5 м на північний захід від пох. 6, за 2 м на захід та за 2,2 м на південь від 0 на глибині – 2,5 м від поверхні (–0,35 м від рівня давнього горизонту). У ямі (1,0×0,6 м, орієнтація – північ-захід-захід – південь-схід-схід) на підстилці з трави знайдено кістки коня: череп, що лежав очницями до ґрунту, орієнтований на північ-захід-захід, та кістки двох передніх ніг. Невелика ділянка тім'яної кістки черепа була сильно обпалена (рис. 5, 2).

Поховання 7 (БМЗК). Знаходилося за 10 м на південь та за 6 м на захід від 0. Зафіксоване з рівня –0,4 м від поверхні. Контури поховальної ями не простежувались. Небіжчик лежав у скорченому стані на лівому боці, головою на північ-схід-схід. Ліва рука зігнута в лікті під прямим кутом, перпендикулярно хребту, права – не збереглася. Ноги зігнуті під прямим кутом з крижовими кістками та гострим – у колінах. Унікальною особливістю поховальної споруди є те, що у небіжчика гомілки ніг, від колін, були опущені у спеціально викопану вздовж стегнових кісток ямку. Форма виїмки, викопаної

перпендикулярно до тіла, добре простежувалась – прямокутна (0,6×0,45 м, глибина від рівня підстилки – 0,3 м). На її дні під стопами також простежено двошарову підстилку. На рівні чола небіжчика знаходилася посудина (1). В похованні зафіксоване легке перекриття деревом (плашки). По дну поховання простежені трав'яна підстилка та підсипка крейдою (рис. 7, 1).

1. Ліпний ребристий горщик низьких пропорцій з ледь відігнутих назовні вінцем. На зовнішній та внутрішній поверхнях – вохряний ангоб, а в тісті – домішки слюди. Дв – 16,7 см, Дд – 8,5 см, Дт – 19 см, h – 10 см (рис. 7, 2).

Поховання 8 (ПМЗК) знаходилося за 10,6 м на південь та за 6 м на захід від 0, під пох. 7. Могильна яма прямокутної форми (1,5×0,8 м), дно – на рівні –0,9 м від поверхні, орієнтована у напрямку північний схід – південний захід. Її викопано на схилі кургану В, що добре видно за заляганням перекриття та різниці висот стінок ями. У похованні відмічено поперечне перекриття з семи плашок шириною – 5 см. Над грудною клітиною небіжчика зафіксовано єдину широку (10 см) плашку, пропалену до половини товщини. По тому поховання було перекрите шаром трави. Померлий лежав у скорченому стані на лівому боці, головою на північний схід. Ноги зігнута під тупим кутом до хребта та гострим – у колінах. Руки не фіксувалися, зрозуміло лише, що права, вірогідно, лежала променевими кістками перпендикулярно хребту, кисть її знаходилася на рівні живота. На фаланзі пальця цієї руки знайдений бронзову каблучку (1). За головою небіжчика стояла посудина (2). На дні ями простежені трав'яна підстилка та підсипка крейдою (рис. 7, 4).

1. Каблучка бронзова, з круглого в перетині (0,1-0,25 см) роз'ємного дроту, прикрашеного парою виступів. Розміри 2,4×2,0 см (рис. 7, 5).

2. Ліпний горщик вертикальних пропорцій, з невеликим опуклим ребром у верхній третині тулуба та маленьким акуратним вінцем, під яким нанесені два ряди відбитків круглою в перетині паличкою. Дно з невеличкою крайкою. У тісті домішки кварциту, слюди, крейди. Дв – 19 см, Дд – 11 см, h – 18,5 см (рис. 7, 6).

Поховання 9 (ПМЗК) знаходилося за 14 м на південь та 6,8 м на захід від 0. Контури поховальної ями не простежувались. Небіжчик лежав на глибині 0,52 м від поверхні у слабо зігнутому стані на лівому боці, головою на північний схід. Ноги зігнуті під прямим кутом щодо хребта та майже під прямим у колінах. Руки, вірогідно, були зігнуті у напрямку до підборіддя. Під кістками відмічено тлін бурого кольору (залишки шкіри) та підсипку крейдою (рис. 7, 3). Інвентар відсутній.

Поховання 10 (ДДБК) знаходилось за 15,3 м на південь та за 6,1 м до заходу від 0. Яма підпрямокутної форми розмірами 1,2×0,5 м, дно на рівні 1,15 м від поверхні, орієнтована у напрямку північний схід – південний захід. Небіжчик лежав у зігнаному стані на лівому боці головою до південного заходу. Руки зігнуті в ліктях під гострим кутом, кисті біля підборіддя; ноги зігнуті під гострим кутом у тазу та колінах (рис. 7, 7). Перед чолом та за черепом знаходилася розбита у давнину та складена двома купками посудина (1).

1. Ліпний горщик низьких пропорцій. Ребро на середині тулуба полого переходить в плавно відігнуте назовні вінце, по якому нанесені короткі поперечні насічки. По ребру – наліпний валик з такими ж насічками. На шийці нанесено прокреслений орнамент з асиметричних ліній, що нагадує паркетний. Тісто чорне, крихке, з надмірною домішкою піску. Посудина розсипалася при намаганні її вийняти. Зарисовка зроблена з чіткого відбитку на ґрунті, h – 8,7 см. (рис. 7, 8).

Поховання 11 (ПМЗК) знаходилося за 13 м на південь та за 8 м на захід від 0. Яма прямокутної форми розмірами 1,45×0,6 м, дно на рівні –0,5 м від поверхні, зорієнтована у напрямку північ-північ схід – південь-південь захід. Небіжчик лежав у скорченому стані на лівому боці, головою на північ-північ-схід. Руки зігнуті в ліктях. Ноги зігнуті під тупим кутом щодо хребта і крижових кісток (рис. 7, 10). Під черепом, біля тімені, знайдено 6 невеликих намистин (1).

1. Намистинки типу бісер, 6 штук, виготовлені зі самородної (100%) сурми². Д – 0,3 см, h – 0,15-0,2 см (рис. 7, 9).

Поховання 12 (БМЗК) знаходилося за 18 м на південь та за 15 м на захід від 0 на глибині – 0,6 м від поверхні, повністю зруйноване. Збереглася лише фрагментована ліпна посуда та череп поряд з нею, що лежав тім'ям до північного сходу.

Поховання 13 подане разом з пох. 15, як колективне.

Поховання 14 (БМЗК) знаходилося за 16 м на південь та за 17 м на захід від 0 на глибині – 0,5 м від поверхні, зруйноване. *In situ* збереглися лише посуда та променева кістка руки. Якщо прийняти до уваги різницю щільності ґрунту, а також те, що з півночі від об'єктів, які збереглися *in situ*, були знайдені дрібні уламки кісток, можна припустити, що небіжчик лежав на лівому боці, головою до сходу, руки зігнуті в ліктях, а посудину поставили біля долоней (1).

1. Ліпний горщик низьких пропорцій. Тулово на середині висоти через добре виражене ребро різко переходить у відігнуте назовні вінце, прикрашене відбитками нігтя. Такі ж відбитки зроблено по ребру посудини. На шийці – прокреслений орнамент у вигляді подвійного зигзага. Дв – 16,5 см, Дд – 10,5 см, h – 12 см (рис. 8, 1).

Поховання 13/15 (ДДБК, основне для кург. В) знаходилося за 15 м на південь та за 8 м на захід від 0. Підпрямокутна в плані яма (1,8×1,35 м, глибина – 0,6 м від давньої поверхні) зорієнтована у напрямку захід – схід. Попід східною короткою стінкою ями на глибині 0,34 м знаходилася сходинка шириною 0,3 м. На ній лежали кістки великої копитної тварини, а вздовж протилежної від сходинки стінки ями на перекритті знаходилися череп та нижня щелепа коня. В похованні зафіксоване потужне повздовжнє перекриття, що трималося частково на сходинці, частково – на двох поперечних дошках, підпертих стовпчиками опори. Небіжчиця (?) лежала по центру ями скорчено на правому боці з нахилом на живіт, головою на схід. Ноги, зігнуті під гострим кутом до крижових кісток та в колінах. Ліва рука, складена в лікті, знаходилася паралельно хребту, кисть відігнута вліво. З правого боку, на рівні грудної клітини, поряд з жінкою знаходився кістяк немовляти в позиції “на спині”; його зігнуті в крижових та колінних кістках ноги укладені вправо. Права рука зігнута в лікті під гострим кутом. Кисть її знаходилася біля підборіддя. Ліва рука зігнута під прямим кутом – кисть на животі. Перед черепом дорослої особи знайдено кістяний предмет (1), а під кістками тіла відзначено пухку трав'яну підстилку, якої немає під дитинчам. Зате під ним було виявлено виразну підсипку крейдою. Загалом, на дні ями протежено щедрий шар попелу, за присутності підсипки крейдою (рис. 8, 3).

1. Кістяний предмет у вигляді сколу з трубчастої кістки великої тварини, що мав форму трикутника з однією прямою, іншою округлої форми довгою стороною та зі свідомо зробленим глибоким трикутним вирізом з короткого боку. Знахідка має заполірованість з обох сторін та згладженість з внутрішнього (тильного) боку й використовувалась, вірогідно, як скребкове (гладильне ?) знаряддя. Виходячі зі стану спрацьованості та поліровки, воно було в роботі впродовж нетривалого часу й, можливо, є фрагментом більшого артефакту. Розміри: 6,0×2,2×1,2 см (рис. 8, 2).

За 0,65 м північніше від краю ями пох. 15 та паралельно їй знаходилось пох. 13, яке здійснили на рівні давнього горизонту, відгородивши від пох. 15 парканчиком із 3-4 тонких дощечок (ширина 6-7 см, товщина 0,5 см), закріплених через 7 см одна над одною на двох тонких паличках (Д – 1,5-2 см), ребром до землі (рис. 8, 4). Парканчик поставили за спиною небіжчика з пох. 13, який лежав скорчено, на лівому боці, головою на захід. Ноги зігнуті під прямим кутом у крижових кістках та гострим у колінах; ліва рука сильно зігнута в лікті, кисть – біля підборіддя; праву руку зігнута в лікті під прямим кутом, кисть її – біля ліктя лівої руки. Під небіжчиком зафіксовано трав'яну підстилку та підсипку крейдою. Небіжчик, вірогідно, був загорнутий у циновку (трава відмічена й на крижових кістках) та покладений

² Визначення зроблено в Інституті проблем матеріалознавства НАНУ.

на “застелену” крейдою землю. Одну з дощечок парканчика, за черепом, підфарбували вохрою. Інвентар – відсутній.

Враховуючи, що колективне пох. 13/15 за стратиграфією є одночасним, можна припустити соціальну залежність небіжчиків поміж собою [Салий 1997]. Тому вони не можуть розглядатись порізно. По суті це – єдиний комплекс, що займав центральну позицію в кургані В та був перекритий одним насипом В (рис. 8, 3).

Інтерпретація.

Зважаючи на те, що з моменту розкопок кург. 1 минуло 32 роки, а найцікавіші зі знахідок вже піддані публікації та певній інтерпретації, варто згадати оцінки цієї непересічної пам'ятки в друкованих виданнях. У першій інформації С.М. Ляшко відзначила двокультурний характер кург. 1 (основні поховання культури багатоваликової кераміки, впускні – зрубного часу) та виокремила яскравий комплекс пох. 6. При цьому, впускні пох. 2 з бронзовим теслом та пох. 8 з бронзовою каблучкою помилково згадані як “багатоваликові” [Ляшко 1983, с. 285]. Впродовж 1980-х рр. інтерес до комплексів з Гнаровського підігрівав абашевський дискурс в українській археології, відкритий дещо раніше [Чередниченко 1970, с. 223, рис. 1, 1; 2, 2; 1973, с. 26; Шаповалов 1976, с. 156-157, рис. 3, 11-18]. З публікацією кург. 2 (Довга Могила) біля с. Пришиб тема абашевської присутності на теренах України набула додаткового імпульсу [Гершкович 1982, с. 46-61]. Адже Я.П. Гершкович виділив, як поховання абашевської культури, низку закритих комплексів з відповідним речовим супроводом в кург. 2. Потім С.С. Березанська зробила не надто переконливу спробу розширити коло таких поховань [Березанская 1987, с. 26-37, рис. 2]. Цим шляхом рушила й Н.Г. Салій, виділивши як “зрубно-абашевські” пп. 2, 8, 11 з кург. 1 [Салій 1987, с. 97-100]. Отже, поховання, що публікуються нині, попередньо одержали три культурні атрибуції: багатоваликову, абашевську чи зрубно-абашевську та зрубну.

Запал примножувачів абашевської присутності в Україні дещо охолодив критичний погляд з боку дослідників власне абашевської спільноти. На XX конференції ІА АН УРСР в Одесі О.В. Кузьміна переконливо показала, що на теренах України немає жодних проявів класичних культур абашевської спільноти (середньоволзької та уральської). Щодо доно-волзької абашевської культури (далі – ДВАК), найпізніші ремінісценсії якої помітні на крайньому сході нашої держави, то її, фактично, вже виводять за дужки абашевської спільноти, як явище, нехай і похідне від неї, але відносно пізніе [Кузьміна 1989, с. 118-119]. Впродовж 1990-х рр. археологи Поволжя фактично розглядають комплекси ДВАК у контексті покровської культури [Малов 1991, с. 50-53; Кузьміна 1995, с. 48-50]. На конференції в Саратові В.С. Бочкарьов рішуче заявив, що “до доно-волзької абашевської культури А.Д. Пряхіна наука вже не повернеться” [Протоколи засідань 1995, с. 77]. Емоційна реакція на цей вердикт також не дала остаточної відповіді щодо культурного статусу ДВАК [Печурица, Саврасов 1996, с. 73-81]. Дискусія триває й понині, зокрема й серед українських дослідників [Литвиненко 1998, с. 90-97; Отрощенко 2003, с. 142-144; Санжаров 2004, с. 236-256]. Проте, за відсутності переконливих комплексів ДВАК на Сіверському Дінці, сумнівно, щоб їх колись-таки виявили на Дніпрі.

Один з авторів цієї публікації, розглядаючи так звані “абашевські” комплекси на теренах України у “зрубному” контексті, прийшов до концепції двох культур зрубної спільноти – покровсько-мосоловської та бережнівсько-маївської [Отрощенко 2003а, с. 68-90, рис. 1-3]. Отже, відмінності у поховальних ритуалах впускних постбабинських поховань Гнаровського варто розглядати в системі пам'яток зрубної спільноти. Саме в її координатах може уточнюватися культурна належність того чи іншого комплексу. Вже обґрунтовано, що так звані “абашевські” поховання вписуються до раннього хронологічного горизонту зрубної культури Сіверського Дінця, синхронного найпізнішому горизонту бабинської [Литвиненко 1994, с. 13-14, рис. 1]. Для них дослідником використано компромісну дефініцію “пам'ятки покровського типу” [Литвиненко 1995, с. 71-81, рис. 1-8], запроваджену

для характеристики відповідних пам'яток Нижнього Поволжя [Малов 1978, с. 58-59; 1992, с. 4-5].

Консолідація джерел та ретельний аналіз поховань бабинської культури привели Р.О. Литвиненка до побудови концепції культурного кола Бабине у складі Дніпро-Донської та Дніпро-Прутської бабинських культур [Литвиненко 2009, с. 6-12]. У докторській дисертації він неодноразово звертається до комплексів Гнаровського у розділі, присвяченому ДДБК [Литвиненко 2008, с. 78, рис. 46, 7; с. 81, рис. 50, 2, 4, 5; с. 83-84, рис. 55, 8]. Наступний аналіз комплексів з кург. 1 Гнаровського подається з використанням наведеної вище номенклатури культур та їхньої періодизації.

Усі 4 поховання ДДБК (3, 6, 10, 13/15) були від початку віднесені до культури багатоваликової кераміки, згідно тодішньої таксономії. Три з них – основні, а четверте (пох. 10) – впускне, проте, всі вони розташовані в лінію. Схоже, що сукупний насип довгої могили з наступними впускними похованнями створювався свідомо вздовж осі південний захід – північний схід. Раніше формування сакральної осі та планіграфія поховань в лінію вважалося показовим для поховань зрубної культури [Отрощенко 1976, с. 16; 1981, с. 9]. Нині ж появу довгих могил фіксують у Степу від доби енеоліту [Макаревич 2010, с. 57-66]. Тепер стало зрозумілим, що походженням такої планіграфії носії БМЗК зобов'язані безпосередньо населенню ДДБК [Макаревич 2009, с. 27-32, рис. 1, табл. 1; Литвиненко 2010, с. 30-48, рис. 7-10]. Свою роль в уточненні цього питання відіграла й стратиграфія кург. 1 Гнаровського [Салий 1987, с. 97], а також напрацювання інших українських дослідників [Ковалева 1988, с. 32; Писларий 1991, с. 52-66]. Точку зору щодо нечисленності основних поховань бабинської культури [Братченко 1971, с. 336; 1977, с. 24] з накопиченням джерел переглянуто. Спалах курганного будівництва фіксується впродовж раннього періоду ДДБК, що дає можливість встановити послідовність усіх поховань ДДБК в кург. 1, з урахуванням їх планіграфії та стратиграфії.

Вважаємо, що функціонування могильника розпочалося з облаштування колективного пох. 13/15 та спорудження кург. В. Саме на цей насип та його усипальницю орієнтовані наступні кургани А та С. У той же час небіжчики в пох. 13/15 орієнтовані широтно: ті, що в ямі, були розвернуті направо й спрямовані на схід, а особу на горизонті, за парканчиком, поклали на лівому боці головою до заходу. Отже, на той час сакральна вісь південний захід – північний схід ще не диктувала орієнтацію небіжчиків. Її було закладено з облаштуванням пох. 3 (курган А), орієнтованого на південний захід, у напрямку до кург. В та пох. 13/15. Тотожну орієнтацію мав небіжчик у пох. 6, основному під курганом С. Сполучний насип С перекрив поли опорних курганів В та А, сформувавши довгу могилу другого типу (гантелевидну) [Отрощенко 1976, с. 16-18]. Відтоді, сакральна вісь набула візуального втілення. Пох. 10, останнє з бабинських, впустили до найдавнішого насипу В. Воно так само орієнтоване на південний захід та опинилося поряд з пох. 13/15.

Ранні поховання ДДБК об'єднує така риса, як укладання небіжчиків обличчям до півночі, незалежно від орієнтації голови [Литвиненко 2006, с. 218-234, рис. 6]. Враховуючи відсутність статевовікових визначень скелетів з кург. 1, варто звернути увагу на бінарно-опозитні стани та орієнтації різностатевих небіжчиків з кург. 1. Адже осіб чоловічої статі ховали на лівому боці головою до заходу, а жіночої – на правому боці зі східною орієнтацією [Отрощенко 1992, с. 163-165; Литвиненко 2007, с. 158-166, рис. 1-2]. Такі спостереження дозволяють припустити, що пп. 3, 6, 10 належали особам чоловічої статі, що непрямо підтверджується, наявністю булави в пох. 3 та гривни в пох. 6. У колективному пох. 13/15 в ямі, ймовірно, поховали жінку з дитиною (дівчинкою?), розвернутих направо, головами до сходу, а вздовж північного її краю, за парканчиком – чоловіка на лівому боці, головою на захід (рис. 8, 3).

Вище зазначалося, що поховання та кургани ДДБК свідомо виведені в лінію, а в споруджені довгої могили (валу) брали участь не лише носії цієї культури, що дає можливість говорити про взаємозв'язок між “бабинцями” та наступним щодо них населенням

культур зрубної спільноти. На користь цього може свідчити й наявність прямокутних поховальних споруд, а не, скажімо, катакомб чи овальних ям, а також присутні в похованнях речі. Інвентар з 4-х поховань ДДБК не надто численний, але вельми цікавий: уламок кістяного артефакту (пох. 13/15), булава зі змійовика (пох. 3), 2 посудини, бронзові гривна і 2 скроневі підвіски та кременевий відщеп (пох. 6), посудина (пох. 10).

Булави були відомим типом зброї та/чи атрибутом влади в культурах катакомбного ареалу доби середньої бронзи. Проте, у похованнях культурного кола Бабіне (далі – ККБ) вони є доволі рідкісними. Крім пох. 3 із Гнаровського, булави з хрестоподібно розташованими округлими виступами виявлені в пох. 2, кург. 3 біля с. Устьман Ростовської обл. [Шарафутдинова 1987, с. 36-37, рис. 3, 2] та пох. 1, кург. 8 біля с. Семенівка Одеської обл. [Субботин 1985, с. 73-74, рис. 7, 2]. Сукупно вони складають більшість серед булав ККБ із закритих комплексів, що вирізняє цей масив пам'яток серед інших степових культур та спільнот доби бронзи, які надавали перевагу булавам без виступів.

Хоча булави з хрестовим розташуванням виступів відомі від часів енеоліту, помітної популярності вони набувають наприкінці доби середньої та за перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи [Братченко 1976, с. 144-147, рис. 75]. У культурах зрубної спільноти перевага знову надавалась виробам з гладкою поверхнею [Малов 1991а, с. 30-38, рис. 6-7; Житников, Циміданов 1999, с. 131-138, рис. 1, 3; 2, 3].

Більша концентрація булав з виступами на сході України, Північному та Південному Кавказі локалізує ареал їхнього можливого походження десь на схід від Чорного моря у підгір'ях Великого Кавказького хребта [Братченко 1976, с. 144-147, рис. 75; Motzenbäcker 1996, S. 67-69, Abb. 3, 1, 7; 34, 3, 5, 6]. Показові для культурного кола Бабіне зразки таких булав з'являються у верхньокубанських пам'ятках передкавказької культури [Нечитайло 1978, с. 107, рис. 40, 6], пізньокатакомбних пам'ятках маницького та бахмутського типів [Братченко 1976, рис. 72, II, 5; 72, III, 8], третій (пізній) обрядово-стратиграфічній групі катакомбних поховань Орільсько-Самарського межиріччя. Тут знахідка овальної булави з виступами в пох. 6, кург. 9, гр. VII біля с. Підгородне Дніпропетровського р-ну стала найближчою до Гнаровського (60 км на північ). До того ж артефакт виготовили з “благородного змійовика”, а супроводжувався він ріпчастою посудиною маницького типу [Ковалева 1983, с. 78-80, рис. 10, 5]. Морфологічно найближчою аналогією булаві з Гнаровського є знахідка з “музею Орджонікідзе” в Осетії, віднесена до третього етапу північнокавказької культури [Марковин 1960, с. 45, рис. 13, 102]. Їх споріднює занижена висота голівки.

Геологічне визначення матеріалу булави (змійовик / серпентиніт) вказує на Північний Кавказ у пошуках родовища цього каменю. Згідно типології С.Н. Братченка, коротка булава з Гнаровського має передувати подовженим яйцевидним зразкам типу Бородинського скарбу [Братченко 1976, с. 147; Кривцова-Гракова 1949, с. 18, табл. XII, 3; XVII, 3]. Отже, у хронотипологічній колонці булав з виступами типу Маріуполь-Бородіно низька конічна булава з Гнаровського має зайняти місце поміж високими овальними зразками булав з Підгороднього та Бородіна [Ключко 2006, с. 172, рис. 72]. Себто, показник їхньої висоти не варто переоцінювати, надаючи йому наскрізного часового виміру, хоча, він може спрацьовувати в межах однієї культури.

Пох. 6, що має в інвентарі, крім посуду, гарнітур бронзових прикрас та кремінь, відноситься до кола найяскравіших поховань ДДБК. Кручена бронзова гривна з пох. 6 вважається однією з найбільш ранніх на теренах Східної Європи. Найближча аналогія гривни з с. Гнаровське походить з кург. 16, пох. 5 могильника Керчик біля хут. Озерки Октябрського р-ну Ростовської обл. (ДДБК) [Труды 1999, с. 19, рис. 40, 1-4]. Аналогію на рівні гарнітуру прикрас (гривна – скроневі підвіски) дає пох. 1 кург. 1 біля селища Хохольського у Воронезькій обл. [Пряхин 1983, с. 197-202, рис. 2]. Але культурна належність комплексу з Хохольського досі лишається дискусійною. Попервах його віднесли до абашевської культури [Пряхин 1971, с. 117, рис. 35, 2, с. 119; 1977, с. 42], потім – до воронезької [Пряхин 1982,

с. 137]. Рівнобіжно матеріали воронезької культури розглядалися в системі пам'яток фінального етапу середньодонської катакомбної культури [Матвеев 1982, с. 20]. Припускалась також можливість об'єднати їх зі старожитностями бабинської культури, з посиланням на праці українських колег [Пряхин 1983, с. 200-201]. Дотепною є спроба долучити усипальницю з Хохольського до комплексів мар'янівського типу, за відсутності інших поховань [Березанская 1985, с. 401, рис. 106, 22-27]. При цьому, на жаль, мала місце підміна горщика з пох. 1 кург. 1 біля Хохольського на інший, дійсно мар'янівського типу, але невідомого походження [Березанская 1985, с. 400-401, рис. 106, 21]. Коли ж винести мар'янівський казус за дужки, то комплекс Хохольського, визнаючи його належність до воронезької культури [Беседин 1986, с. 72-73, рис. 2, 3, 5], за гарнітуром прикрас швидше можна порівнювати з похованнями раннього періоду ДДБК, аніж абашевської спільноти [Литвиненко 2002, с. 76-85, рис. 1]. Матеріали пох. 6 Гнаровського дозволяють долучити до такого зіставлення й регіон Надпоріжжя. Адже пох. 1 Хохольського здійснене у незвичайній для воронезької культури рамі з дубових колод. Співпадають орієнтації небіжчиків ДДБК на захід та південний захід з орієнтаціями, відповідно, поховань 3 і 1 Хохольського [Пряхин 1971, с. 119]. Зазначимо, що всі 3 кручені гривни походять з межиріччя Дніпра та Дону – комплексів ДДБК (Гнаровське, Керчик) та воронезької культури (Хохольський). Отже, саме в цьому ареалі доцільно шукати осередок їхнього виготовлення. Утім, не можна виключати й можливість існування іншого осередку – західного [Kostrzewski 1954, s. 22-57].

Синхронізація воронезької культури з етапами ІА, ІБ, ПА ДДБК та криволуцької культурної групи в межиріччі Дону та Волги [Литвиненко 2002, с. 76-85, рис. 1] знімає питання щодо абашевської присутності на Середньому Доні впродовж цих етапів, тобто, дистанціює її можливий вплив на згадані вище культурні утворення. Знайдені в пох. 6 Гнаровського бронзові скроневі підвіски в 1,5 оберти видані ще наприкінці 1980-х рр. [Вангородская 1987, с. 39, 42, рис. 1, 3]. Автор публікації наводить їм аналогії з поховань середньоволзької абашевської культури [Єсфименко, Третьяков 1961, рис. 9, 1-6; 12, 1-3]. Про круглі підвіски в 1,5 оберти пише також П.Д. Ліберов, посилаючись на комплекси Покровського могильника в м. Енгельс Саратовської обл., які він вважав абашевськими, так само як і Хохольський курган, де фігурує срібна напівокругла в перетині підвіска, схожа на гнаровські [Ліберов 1977, с. 51]. Віднесення пох. 1 Хохольського до воронезької культури цілком позбавило ДВАК власне абашевських прикрас. Обмежену кількість прикрас у комплексах ДВАК мусив визнати й її відкривач [Пряхин 1977, с. 41].

Кераміка виявлена у стратиграфічно пізніших пп. 6 та 10 (ДДБК). Загалом, відсутність посуду в ранніх похованнях ДДБК є ознакою культурною, що утруднювала свого часу виділення поховань цієї культури. У пох. 6 виявлено відразу дві плоскодонні посудини: невеличкий горщик з тричленним ламаним профілем (рис. 6, 5) та площку з округлим тулубом та стягнутим вінцем (рис. 6, 1). Будь-яке декоративне оздоблення їх відсутнє, що також показово для поховального посуду ДДБК. Горщик з першого впускного пох. 10 зберігає біконічну форму та ребро на тулубі, підкреслене розчленованим насічками наліпним валиком, але вінце його вже плавно відігнуте назовні, а пропорції – низькі (рис. 7, 8). Плічка горщика прикрашені прокресленими та заштрихованими трикутниками, спрямованими вгору, хоча малюнку за відбитком у ґрунті бракує чіткості. Відзначимо також відмінності в домішках керамічного тіста. У перших двох посудинках помітні домішки жорстви (вапняк, кварцит), а в третьому – надмірна насиченість піском, що призвело до руйнування виробу вже під час поховального ритуалу. Керамічний бій зібрали й склали двома купками обабіч голови небіжчика. Не виключено, що для цього горщика взагалі не передбачалося утилітарне використання в побуті.

Варто наголосити також на певних особливостях поховального ритуалу ДДБК. Зокрема, використання шкури коня з черепом та кінцівками зафіксоване в пох. 15, де череп знаходився на перекритті в ногах жінки з дитиною, а кінцівки ніг тварини – за головами (рис. 8, 3). Окремий жертovníк знаходився за 2,5 м на північний захід від пох. 6, де в ямці на

підстилки з трави лежав череп та передні кінцівки коня (рис. 5, 2). Зазначимо, що це найпопулярніші позиції шкур у похованнях раннього стратиграфічного горизонту ДДБК: в ногах – 33,7%, а в полі зору небіжчика – 49,5% [Литвиненко 2006, с. 223-224, табл. 1].

Привертає увагу варіативність підстилок в основних похованнях ДДБК: пох. 13/15, з півдня на північ – дитина (крейда + попіл), жінка (трава + попіл), чоловік (крейда + трава); пох. 8 (трава + кора + шкіра); пох. 6 (трава). До того ж чоловік у пох. 13 був, імовірно, загорнутий у циновку з трави. Використання дерева і трави фіксується також при облаштуванні перекриттів поховань.

Вимагає обговорення проблема дерев'яного зрубу в ямі пох. 6, озвучена в першій інформації щодо розкопок кург. 1 [Ляшко 1983, с. 285]. В публікаційній частині нинішнього тексту мова йде про внутрішнє перекриття, що лежало на виступах та складалося з чотирьох горбилив, два з яких, поперечні, коротші, лежали опуклою частиною догори, пласкою – до дна ями, а інші два були розташовані впритул до поперечних, але опуклістю донизу. Практично ми тут маємо раму з чотирьох плах, підігнаних у стик, встановлену на виступі та перекриту впоперек дошками. Плахи, що складали раму, спочатку стояли на ребрі, а потім упали урізнобіч. Отже, мова має йти не про зруб, а одну з ранніх спроб побудови рами з плах, не надто вдалу, зважаючи на те, що дерев'яні секції не втрималися на ребрі. Численні варіації рам фіксуються серед ранніх поховань ДДБК з Орільсько-Самарського межиріччя [Ковалева 1981, с. 39-40, рис. 2]. Загалом, облаштування рами на виступах виявилось не оптимальним варіантом і від нього надалі відмовились.

Особливості поховальних ритуалів та виразний речовий супровід дозволяють вписати поховання ДДБК у розроблену вже періодизацію названої культури, яка спирається на численні стратиграфічні спостереження та типологію пряжок [Литвиненко 2012, с. 49-53, рис. 2-4, табл. 1]. Є підстави досить упевнено стверджувати, що основні пп. 13/15, 3, 6 можна відносити до періоду I розвитку ДДБК. Це була доба активного зведення могил, перш за все на ділянках степових межиріч, вільних від курганної забудови попередніх епох. Саме такою виявилась місцевість на північ від с. Гнаровського – мікрорайон, що входив до первинного осередку формування ДДБК на етапі ІА [Литвиненко 2001, с. 38-40, рис. 1, 1-6]. Знаючи послідовність 4-х поховань ДДБК, можна не вагаючись віднести до раннього етапу найдавніше з них – колективне пох. 13/15 з опозитною орієнтацією та позицією небіжчиків. Свого часу, О.Р. Дубовська виділила найдавніший стратиграфічний обрій поховань бабинської культури з опозитним станом небіжчиків, що передував появі дощаних рам [Дубовская 1985, с. 19-21]. Скриньових конструкцій ще немає ні в пох. 13/15, ані в наступному пох. 3, яке супроводжувалося голівкою булави з серпентиніту з хрестовим розташуванням виступів (рис. 5, 8). Іншу булаву такого дизайну з Устьмані вже віднесено до етапу ІА.

Важливо, що гривни є категорією інвентарю, показовою для етапу ІА [Литвиненко 2001, с. 38], що підтверджує наявність у гривневому комплексі з Керчика (кург. 16, пох. 5) щонайдавнішої кільцевої двосторонньо опуклої кістяної пряжки [Труды 1999, с. 19, рис. 40, 3]. Отже, всі основні поховання кург. 1 Гнаровського датуються етапом ІА ДДБК. Р.О. Литвиненко також звернув увагу на те, що гривни та круглі скроневі підвіски показові для поховань осіб чоловічої статі. Прикметно, що з гривнами (4 випадки) ховали дітей та підлітків, віком до 20 років [Литвиненко 2007, с. 160, прим. 32, рис. 1, 51-56]. У пох. 1 з Хохольського похована ніби-то дівчина 16-18 років (визначення В.П. Алексєєва). Зважаючи на те, що від кістяка збереглися лише декілька зубів, фрагменти ліктьової та двох гомілкових кісток ніг, надійність визначення статі викликає певні запитання [Пряхин 1983, с. 198, рис. 2, 1]. Проте, юний вік усіх 5-ти власників гривен поза сумнівами. Звернемо увагу на кореляцію поховань з гривнами (Гнаровське, Керчик, Відродження-II кург. 2, пох. 4) з довгими могилами другого типу, орієнтованими по лінії північний схід – південний захід [Труды 1999, с. 18, рис. 37, 7; Литвиненко 1993, с. 188, рис. 2].

Основні поховання Гнаровського, з урахуванням каліброваних дат ^{14}C для комплексів раннього періоду ДДБК, можна поставити у проміжок 2200-2000 BC cal, а впускне пох. 10 – віднести до третього періоду ДДБК з датою в межах 2000-1800 BC cal [Литвиненко 2009, с. 19-21]. Попередні датування, зокрема поховань із гривнами, були надто омолодженими. Нині вже згадується, як казус, визначення віку гривни з Хохольського в межах 1-ої чверті I тис. до н.е. [Либєров 1977, с. 53].

До поховань ПМЗК за особливостями поховального ритуалу, стратиграфією та речовим супроводом можна віднести пп. 2, 5, 8, 9, 11. Прояви цієї культури, досить яскраві в Середній Сіверськодонецчині, блякнуть при просуванні її носіїв на захід до Надпоріжжя. Більш ранніми видаються пп. 8, 9, 11, впущені до насипу В, а пп. 2 та 5 здійснювались вже у сформований вал довгої могили. Упадає в око компактність розташування поховань ПМЗК, зорієнтованих на її сакральну вісь. Усі вони впущені у проміжок валу поміж курганами В та С, але зорієнтовані головами на кург. А, тобто, панівна орієнтація змінюється на 180° . У північно-східному напрямку надалі нарощувалася й висота сакральної споруди. Мала місце уніфікація не лише орієнтації, але й стану небіжчика, орієнтованого на північний схід, з незначними відхиленнями, на лівому боці. Зазвичай, одна рука була зігнута в лікті під гострим кутом, долоня підведена до обличчя, а друга – під прямим, до ліктя першої. Прямий кут утворювали кістки ніг щодо хребта, а в колінах – гострий. Найяскравішим за ритуалом є парне пох. 5 з рештками горизонтальної обшивки ями дерев'яними плашками.

Варто зробити акцент на підстилки, з огляду на увагу до цього компоненту ритуалу в похованнях ДДБК. У пп. 2, 11 вона відсутня взагалі, а в пп. 5, 8 фіксується підсипка крейди та підстилка з трави (очерету). Лише у п. 9 наявна комбінація крейди та бурого тліну (шкіра). Можна дійти висновку, що увага до підстилок зменшується: зберігається підсипка дна ями крейдою, але обмежене використання трави.

Інвентар поховань ПМЗК включає: 2 горщики та вінце третього, бронзове тесло та каблучку, намисто з сурми. Кераміка має вертикальні пропорції зі штриховим загладжуванням поверхні, відведеним назовні вінцем, шийкою та округлим тулубом. Посуд декоровано тичками двозубого та вигнутого штампу, що показово для раннього періоду ПМЗК, а ще раніше – для воронезької культури. У тісті відзначені домішки жорстви (кварцит, слюда, крейда).

Цікавішими є металеві вироби: бронзові тесло, каблучка, сурм'яні намистини. Знаряддя праці вже видане й інтерпретоване В.І. Ключком як бойове тесло покровської зрубної культури. Дослідник наводить приблизні аналогії теслу з IV та V-ї шахтових гробниць Мікен та низки пам'яток Європи [Ключко 2006, с. 149-150, 169, рис. 69, 8-11]. Проте, найближчою аналогією теслу з Гнаровського є “стамеска” з культурного шару Барковського (І Пензенського) поселення ПМЗК у м. Пенза, РФ [Полесских 1956, рис. 10, 7]. Обидва знаряддя зближує наявність ромбічного упору, показового більше для ранніх ножів зрубного типу. Артефакт із Гнаровського має упор, вужчий ніж у виробу з Барковського, тобто, типологічно знахідка з Надпоріжжя є дещо пізнішою.

Бронзові каблучки, зроблені з тонкого роз'ємного дроту, круглого в перетині, іноді трапляються у похованнях ПМЗК [Березанская 1987, с. 30, рис. 2, 2]. Каблучка з пох. 8 є оригінальною, маючи два напівсферичні виступи (“перлини”) на дужці (рис. 7, 5). Схожі “перлини” присутні на вигині овальної скроневої підвіски з пох. 2, кург. 3 біля с. Покровка Амвросіївського р-ну Донецької обл. [Раскопки курганов 1990, с. 12, 72, рис. 17, б].

Дрібний бісер із самородної сурми з пох. 11 є характерним для ПМЗК, на відміну від класичних абашевських культур, де побутовали прикраси з миш'якової бронзи та срібла [Горбунов 1976, с. 53-54; Кузьмина 1992, с. 49-58]. 567 виробів зі сурми, переважно намистин, виявлено в похованнях Покровської культури (ПМЗК) на Нижній Волзі [Малов 1992, с. 8]. Є вони й у похованнях покровського типу (ПМЗК) на сході України [Методические, 1990, с. 12, 73, рис. 18а; Литвиненко 1995, с. 77]. Місце знахідки намистин – біля тім'яної частини черепа – явно вказує на їхній зв'язок з головним убором чи стрічкою. З

огляду на те, що родовища сурми на теренах України відсутні (люб'язна інформація Д.П. Недопаки), припустимим є імпорт сировини чи готової продукції. Відзначимо, що кург. 3 біля с. Покровка на півдні Донецької обл. дав аналогії як каблучці з “перлинами” у вигляді скроневої підвіски з двома виступами (пох. 2), так і сурм'яному намисту, виявленому в комплексі з каблучкою з двоспиральним щитком (пох. 10) [Методические, 1990, с. 12, рис. 17б; 18а].

Найдавніше поховання БМЗК (7) було впущене в досипку валу над ранніми похованнями ПМЗК та прямо перекрило пох. 8. Стратиграфічно пох. 7 синхронне парному пох. 5 (ПМЗК). Пох. 4 (БМЗК) було впущене до наступної досипки довгої могили з найпізнішим пох. 2 (ПМЗК). Поховання БМЗК (пп. 1, 4, 7, 12, 14) займають верхню стратиграфічну позицію в кург. 1. Більшість з них (пп. 1, 12, 14) впущені в остаточно сформовану споруду довгої могили на незначну глибину (0,4-0,7 м). Вони теж загалом витримують сакральну вісь, але відстань поміж крайніми похованнями досягає 18 м, проти 9 м для ПМЗК. Відстань поміж сусідніми похованнями іноді досягає 8 м, а в покровців вона не перевищувала 2 м. Помітним стає відхилення від первинної сакральної вісі (до 3 м), коли у покровців – лише до 0,5 м. Не в останню чергу це пов'язано зі зміщенням маківки добудованої довгої могили, позначеної репером, на 6 м до північного заходу від згаданої осі та зміною загальної конфігурації споруди.

Поховання БМЗК виявляють зростаючу уніфікацію індивідуальних інгумацій. Через те, що всі поховання знаходилися в насипу, обриси ям зафіксувати не вдавалося. Скелети більшості небіжчиків збереглися фрагментарно, у зібганому стані на лівому боці, головами на схід з незначними відхиленнями. Кисті зігнутих у ліктях рук знаходилися перед обличчям. Біля голови небіжчика, зазвичай, ставили один ребристий горщик горизонтальних пропорцій. Підстилки зафіксовані у двох похованнях (пп. 1, 7) як комбінації крейди та трави, показові для ритуалу більшості поховань попередніх культур у кург. 1. На окрему увагу заслуговує пох. 1, найпізніше серед інших та здійснене у кам'яній скрині за ритуалом кремації.

Відомо, що в населення БМЗК Надпоріжжя однією з поширених форм поховальних споруд були кам'яні скрині. Це дає підставу відносити Надпоріжжя до теренів зі значним поширенням кам'яних скринь, відомих також на Донецькому кряжі, Кальміусі та в Криму. Поширення цієї форми конструкцій прив'язане до виходів кам'яних порід, що впливало на особливості культурного розвитку названих регіонів. Аналіз основних рис обряду та речового супроводу Надпоріжжя свідчить, що поховання доби пізньої бронзи в скринях, зрубках, ямах чи без них, які спочатку розглядалися як “зрубні” [Братченко 1977, с. 12-17], нині віднесені до БМЗК [Отрошенко 2004, с. 163-168].

Численні стратиграфічні спостереження засвідчують пізню позицію поховань у кам'яних скринях щодо інших усипальниць БМЗК, що підтверджує й стратиграфічна колонка кург. 1 Гнаровського (рис. 9). Проте, не варто забувати, що поховання в кам'яницях мали в Надчорномор'ї глибокі традиції від доби енеоліту, пролонговані в культурному колі Бабіне. Зокрема, у кам'яній скрині здійснено основне пох. 5 (ДДБК) у кург. 9, гр. II біля с. Петро-Михайлівка, по-сусідству з Гнаровським [Ляшко 2004, с. 65-66, рис. 79, 1-2]. Хоча в Доно-Волзькому лісостеповому межиріччі, звідки прийшли носії ПМЗК, кам'яні цисти не трапляються, натомість, з'явившись на берегах Сіверського Дінця, а потім і Дніпра, вони, вочевидь не відразу, все-таки почали споруджувати цисти, поруч з похованнями в ґрунтових ямах та зрубках. На північний захід від Гнаровського виявлені ще два невеликі могильники ПМЗК: Ясинувате I, кург. 16, пп. 4, 7, 9-12); Ясинувате II, кург. 12, пп. 2-6, 9, 11, 12, 14 [Ляшко 2004, с. 7-10, 27-30]. Показово, що пп. 2-5, здійснені в кам'яних скринях, знаходилися у другому стратиграфічному ряду могильника ПМЗК у кург. 12 [Ляшко 2004, рис. 35-37; Отрошенко 2004, с. 163-164]. Загалом же традиції зрубної спільноти Надпоріжжя допускали наявність декількох кам'яних скринь в одному кургані [Телегин 1977, с. 44-46, рис. 2, 1; с. 60-64, рис. 8-10; Ляшко 2004, с. 27-29, рис. 35-37; с. 35-37, рис. 43; 45]. Проте,

доступність будівельного матеріалу (плитняку) на Донецькому кряжі дозволяла доводити кількість цист під одним насипом до 19-ти (кург. 1 біля Степанівського поселення БМЗК) [Бровендер 2012, с. 109-128, рис. 35].

Пох. 1 виділяється в ряду поховань БМЗК не лише наявністю в сідловині довгої могили кам'яних вимосток та скрині, рясною підсипкою крейди, але й іншим ритуалом поховання – кремацією, пов'язаним з похованнями ймовірних служителів культу [Отрощенко 1993, с. 28-29]. Що таке припущення має під собою певні підстави, засвідчує найближча аналогія. У згаданій вище Довгій Могилі (кк. 8-9) на східному виїзді з с. Петро-Михайлівка в стики між насипами ДДБК впустили пох. 1, кург. 8 та пох. 4, кург. 9 (БМЗК). З ними дослідники пов'язують остаточне формування валу з використанням материкової глини. Обидва вузлові поховання БМЗК виконані за ритуалом кремації на стороні. Поруч з обома виявлені рештки кам'яних викладок, а пох. 1 знаходилося в скрині з гранітних брил. Дно обох усипальниць було посипане крейдою, а серед речей супроводу, окрім горщиків, були дерев'яна чаша з металевим окуттям (пох. 1), жолобчаста скронева підвіска, плакована золотою фольгою та ребра тварини на таці (пох. 4) [Ляшко 2004, с. 61-66, рис. 74-75, 78].

Унікальною конструктивною особливістю пох. 7 є прямокутна ямка, до якої були опущені стопи та гомілкові кістки ніг (рис. 7, 1). Аналогії такому відхиленню серед поховань БМЗК нам не відомі.

Речовий супровід поховань БМЗК представлений ребристими горщиками низьких пропорцій, окрім зруйнованого пох. 4. Орнамент обмежений комбінаціями зигзагів з прокреслених ліній чи відбитків шнура, оторочених нігтьовими насічками по ребру та краю вінець. Virізняється ребриста посуда з пох. 7, вкрита рожевим ангобом з домішкою слюди в тісті. Важливо підкреслити, що ангобований посуд з використанням вохри та інших барвників є показовим саме для БМЗК з вірогідним осередком виготовлення на Донецькому кряжі, в ареалі її степанівського локального варіанту [Пряхин 2000, с. 42-46, рис. 26, 3; Бровендер 2012, с. 100-102]. Для закріплення ангобу на поверхнях посуду застосовували технологію повторного його випалу. Матеріали розкопок в зонах меліорації засвідчують, що ангобований посуд поліпшеної якості користувався підвищеним попитом у населення БМЗК Надпоріжжя та прилеглих до нього регіонів Запорізького та Дніпропетровського Лівобережжя. Загалом, фарбований посуд БМЗК є специфічною ознакою саме цієї культури.

Пам'ятки раннього періоду ПМЗК датуються в інтервалі 1900-1600 BC cal, а комплекси БМЗК – 1600-1175 BC cal [Литвиненко 2009, с. 21]. Утім, останні пакети дат по Картамиському мікрорайону БМЗК дозволяє понизити початкову дату цієї культури принаймні на 100 років [Бровендер 2010, с. 92].

Стратиграфічна колонка нашого кургану, в основі якої знаходяться основні поховання ДДБК, а на вершечку – єдине поховання БМЗК у цисті, дає можливість розглядати комплекси поховань у контексті послідовної зміни археологічних культур: ДДБК – ПМЗК – БМЗК з визнанням факту певної синхронізації відносно пізніх поховань ПМЗК з ранніми похованнями БМЗК. Відповідно, в кург. 1 можна виділити три культурні горизонти, що відбивають послідовність процесів перехідного періоду та доби пізньої бронзи. Зокрема, вимальовується процес трансформації ДДБК в БМЗК за участі ПМЗК. Принципово важливою є присутність виразних покровських елементів на початковому етапі доби пізньої бронзи. Судячи з наявного матеріалу, покровський вплив мав місце лише на пізньому, заключному етапі ДДБК. Зокрема, горщик з пох. 10, останнього з комплексів ДДБК, свідомо розбитий під час поховального ритуалу, що траплялося й у практиці носіїв ДВАК [Пряхин 1977, с. 40].

У другому культурному горизонті (пп. 2, 5, 8, 9, 11) представлено похованнями ПМЗК, спостерігається цілковита узгодженість щодо позицій тіл небіжчиків та їхньої орієнтації: всі поховання середнього та слабкого стану скороченості, на лівому боці, орієнтовані на північ-північ-схід та північний схід, позиція рук – близька: ліва рука зігнута під гострим, а права – під прямим кутом, з кистю, підведеною під лікоть лівої руки (рис. 6,

II). Таке розташування рук не показове для ПМЗК і, швидше за все, вже запозичене у населення ДДБК.

Останнє поховання кургану (кремація) є цікавим з огляду на розміщення в похованні кальцинованих кісток та посудини з таким розрахунком, ніби померлий лежав на лівому боці, головою на північний схід, а посудину було поставлено перед обличчям. Отже, й це поховання, фактично, продовжує чітку традицію положення та орієнтації померлих, прийняту в кург. I у “зрубний” час. Третій культурний горизонт позначений типовим станом небіжчиків на лівому боці в сильно скорченому стані зі східною-північно-східною орієнтацією, характерною для комплексів БМЗК (рис. 6, III).

Стабільність в позах та орієнтації небіжчиків відмічено для другого та третього горизонтів, тоді як у першому горизонті серед небіжчиків ДДБК є деякі варіанти позицій та орієнтацій, що пояснюється, швидше, статевою належністю та соціальним статусом померлих. Поховання ПМЗК та БМЗК різняться за ступенем зігнутості скелета та наявністю парних поховань у першій культурі (рис. 6, I-III). Стратиграфічні горизонти кург. I загалом підтверджують ці спостереження. Вертикальні пропорції в кераміці, її оздоблення, ритуал поховання загалом не суперечать більш ранній даті поховань ПМЗК та дозволяють говорити про участь її носіїв у формуванні БМЗК в Дніпровському Надпоріжжі.

Підтверджується відсутність абашевських проявів у Наддніпрянщині, відкриття яких і раніше уявлялось малоймовірним [Гершкович 1982, с. 59]. Окремі артефакти, на кшталт округлих скроневи́х підвісок у 1,5 оберти, могли потрапляти до ареалу культурного кола Бабіне за посередництва населення воронізької культури. Водночас, матеріали з кург. I біля с. Гнаровське дозволяють чіткіше окреслити межі проникнення на захід питомих артефактів ПМЗК, які раніше подавались в “абашевській” інтерпретації, та позначити західний кордон покровських проявів. Своєрідність існуючої картини взаємопроникнень культурних традицій пояснюється складним процесом трансформації ДДБК на теренах Дніпровського Лівобережжя в БМЗК. Роль каталізатора тут виконали відносно нечисленні групи носіїв ПМЗК. Таким чином, у Нижній Наддніпрянщині та Надпоріжжі мала місце не послідовна зміна культур (ДДБК – ПМЗК – БМЗК), а накладення покровських рис на пізній пласт пам’яток культурного кола Бабіне. Все це дуже важливо для прояснення питань міграцій, зв’язків та історичних доль носіїв культур перехідного періоду від середнього до пізнього бронзового віку та доби пізньої бронзи.

Стратиграфія та планіграфія поховань у кург. I дозволяє ставити питання щодо культурної спадкоємності, принаймні для носіїв згадуваних вище трьох культур. Стабільна послідовність у розміщенні соціально неординарних поховань в кургані відносно первинного пох. 13/15 не була випадковою. Адже можна було про нього “забути” і великими досипками істотно перебудувати насип, що поступово ставав надбанням представників різних культур. Між тим, наступні основні поховання та пов’язані з ними насипи та досипки послідовно вибудовували сакральну вісь з південного заходу на північний схід. Створена вздовж цієї осі довга могила ДДБК використовувалась та добудовувалась і населенням ПМЗК. Носії останньої здійснювали поховання своїх родичів уздовж тієї ж осі (рис. 10). Отже, вони сприйняли та підтримали сакральний статус довгої могили від попередників, здавалося б культурно їм чужих. Населення БМЗК, у свою чергу, істотно добудувало північно-східну частину довгої могили, не втрачаючи уявлення щодо осі та влаштовуючи вздовж неї й поховання своїх родаків. Вищевказаний факт говорить про культурно-духовну пам’ять будівничих курганів загалом і довгих могил зокрема. Незважаючи на значну плінність населення (ДДБК, ПМЗК, БМЗК), незмінність у часі дій та світосприйняття необхідних ритуалів наявні. І це ще раз підтверджує здогад, що загальна конфігурація кургану (з наступними впускними похованнями) створювався свідомо. Чітко фіксується залежність місця в насипу поховань з інвентарем різної значущості. З цього випливає ще одне припущення: можна вважати, що у випадку, коли основним у кургані з досипками є неординарне (за сукупністю ознак) поховання, то й інші у цьому кургані належатимуть до

таких же за статусом – незалежно від того, чи матимуть багатий та цікавий інвентар. Бо ж є ще те, чого не зберігає час – тканини, кольори, малюнки, зачіски, татування тощо і що не менш важливе за збережений інвентар. І, навпаки, над ординарним основним похованням у наступних насипах-досипках мають бути такі ж, або близькі їм. Звідси впливає можливість реального розподілу поховань (могильників) за соціальним статусом.

Висновки. Матеріали розкопок кург. 1 біля Гнаровського є важливим додатковим джерелом для розуміння культурних процесів, які мали місце в Наддніпрянщині й, ширше, Дніпро-Донецькому межиріччі в XXI-XIII ст. до н.е. Специфіка довгих могил з їхньою достатньо чіткою стратиграфією та розведеною в осьовому просторі планіграфією поховань дозволяє не лише детальніше простежити послідовність поховальних комплексів у часі, але й виразніше вловлювати риси культурної спадкоємності від перехідного періоду між середньою та пізньою бронзою до завершення доби пізньої бронзи близько 1200 р. до н.е. Вважаємо, що вивчення окресленого вище відтинку часу є сенс окремо проводити на “чистих” курганних могильниках, на кшталт Гнаровського та Пришибу, тимчасово виносячи за дужки споруди III тис. до н.е. – діб ранньої та середньої бронзи. У ситуації чистого аркуша (незайманого поля) архітекторам нових курганних груп ніщо не заважало творити нові візуальні образи, не підлаштовуючись під смаки та задуми попередників. Безумовно, це був окремий період курганного будівництва зі своїми ідеологічними парадигмами. Поворотний для історії та праісторії Старого Світу XIII в. до н.е. породив нові парадигми, а, відповідно, й нові культури та інші образи курганних груп. Носії білозерської культури, в свою чергу, дистанціюючись від поховальних споруд доби пізньої бронзи, створили нечисленні, але власні курганні та курганно-грунтові некрополі на вільних від могильної забудови ділянках Степу. Відбулося повернення до архітектури круглих могил, але з іншими будівельними прийомами, розкрученими вже за доби раннього заліза.

Отрощенко В.В., Салий Н.Г.

КУРГАН 1 У с. ГНАРОВСКОЕ В НАДПОРОЖЬЕ

Статья посвящена публикации, анализу и интерпретации материалов раскопок кургана у с. Гнаровское Вильнянского р-на Запорожской обл., что на левом высоком берегу Днепра. Конструктивно публикуемый курган относится к длинным могилам второго типа (гантелевидные). Цепочка курганов А–С–В, образовавших удлиненную насыпь, возведена населением Днепро-Донской бабинской культуры в переходный период от среднего к позднему бронзовому веку (погребения 3, 6, 13/15). К этой же культуре относится и первое впускное погребение 10. Последующие впускные погребения и локальные досыпки представляют Покровско-Мосоловскую (погребения 2, 5, 8, 9, 11) и Бережновско-Маевскую (погребения 1, 4, 7, 12, 14) культуры срубной общности эпохи поздней бронзы. Материалы раскопок являются важным источником для понимания культурных процессов, происходивших в Поднепровье и Днепро-Донецком междуречье в XXI-XII вв. до н.э. Специфика длинных могил с их четкой стратиграфией и привязанной к главной (сакральной) оси сооружения, планиграфией погребений позволяет не только детальнее проследить последовательность погребальных комплексов во времени, но и определеннее улавливать черты культурной преемственности от переходного периода к этапам позднего бронзового века. Публикуемый курган ярко представляет особый период курганного строительства в причерноморских степях со своими тенденциями обрядовой практики, ритуальной архитектуры, идеологических воззрений и подходов к преобразованию природных ландшафтов человеком.

Ключевые слова: длинная могила, стратиграфия, сакральная ось, культурный круг Бабино, Днепро-Донская бабинская культура, срубная культурная общность, Покровско-Мосоловская срубная культура, Бережновско-Маевская срубная культура.

BARROW 1 NEARBY GNAROVSK'KE VILLAGE, ABOVE THE DNEPR RAPIDS

The article is devoted to the presentation, analysis and interpretation of materials coming from the excavations of barrow on the high left bank of the Dnepr river nearby Gnarovsk'ke village, Vilnyansk district of Zaporozhye region. This barrow constructively refers to long graves of second type (dumbbell-like). Shaping an elongated mound, the chain of barrows A-C-B was erected by the population of the Dnepr-Don Babyne culture in course of Middle to Late Bronze Age transition (burials 3, 6, 13 /15). The earliest secondary burial 10 also belongs to the same culture. Subsequent secondary burials and local improvements of mound are referred to Pokrovsk-Mosolovka (burials 2, 5, 8, 9, and 11) and Berezhnovka-Majivka (burials 1, 4, 7, 12, and 14) cultures of the late Bronze Age timber-grave entity. Recovered materials represent an important source for understanding the cultural processes which took place in Dnepr basin and Dnepr-Donets interfluvium in XXI-XIII centuries BC. The specificity of long graves with their clear stratigraphy and spatial pattern, tied to the main (sacral) axis of construction, not only allow to trace more precisely the succession of funerary complexes through time, but also to define more certainly the cultural continuity between the transitional period and the stages of the Late Bronze Age. The represented barrow brightly reflects the special period of practice of kurgan construction in Black Sea steppes, that characterized by peculiar tendencies of ritual practice, ritual architecture, ideologies, and approaches to the anthropic transformation of natural landscape.

Keywords: long grave, stratigraphy, sacred axis, Babyne cultural circle, Dnepr-Don Babyne culture, timber-grave cultural entity, Pokrovsk-Mosolovka timber-grave culture, Berezhnovka-Majivka timber-grave culture.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Березанская С.С. Памятники марьяновского типа / С.С. Березанская // Археология Украинской ССР: в 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – С. 397-403.

Березанская С.С. Абашевская культура на территории Украины (миграции или контакты) / С.С. Березанская // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 26-37.

Беседин В.И. Погребения воронежской культуры эпохи бронзы / В.И. Беседин // Археологические памятники эпохи бронзы восточноевропейской лесостепи. – Вып. 5. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1986. – С. 71-78.

Братченко С.Н. Пам'ятки багатовапеликової кераміки / С.Н. Братченко // Археологія Української РСР: у 3 т. – К.: Наук. думка, 1971. – Т. I. – С. 334-343.

Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы / С.Н. Братченко. – К.: Наук. думка, 1976. – 252 с.

Братченко С.Н. К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики) / С.Н. Братченко // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 21-42.

Братченко С.Н. Погребения срубной культуры / С.Н. Братченко // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. – К.: Наук. думка, 1977а. – С. 12-17.

Бровендер Ю.М. Картамысский комплекс гірничо-металургійних пам'яток бронзового віку в Центральному Донбасі / Ю.М. Бровендер, В.В. Отрошенко, А.Д. Пряхін // Археологія. – 2010. – № 2. – С. 87-101.

Бровендер Ю.М. Степановское поселение срубной общности на Донецком кряже / Ю.М. Бровендер. – Алчевск: Изд-во ДонГТУ, 2012. – 236 с.

Вангородская О.Г. О связях культуры многоваликовой керамики по материалам украшений / О.Г. Вангородская // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 38-48.

Гершкович Я.П. Абашевские погребения в бассейне Северского Донца / Я.П. Гершкович // Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг.: тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. – Днепропетровск, 1980. – С. 64-65.

Гершкович Я.П. Культурно-хронологические группы погребений эпохи средней – поздней бронзы кургана у с. Пришиб / Я.П. Гершкович // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 46-61.

Горбунов В.С. Украшения племен уральской абашевской культуры / В.С. Горбунов // Проблемы археологии Поволжья и Приуралья. – Куйбышев: Изд-во КуйбГПИ, 1976. – С. 53-54.

Дубовская О.Р. Погребения культуры многоваликовой керамики Донетчины и Северо-Восточного Приазовья / О.Р. Дубовская // Археология и краеведение – школе: тез. обл. семинара. – Донецк, 1985. – С. 19-21.

Ефименко П.П. Абашевская культура в Поволжье / П.П. Ефименко, П.Н. Третьяков // МИА. – № 97: Абашевская культура в Среднем Поволжье. – М., 1961. – С. 43-110.

Житников В.Г. Поховання зрубної спільноти з булавами / В.Г. Житников, В.В. Циміданов // Археологія. – 1999. – № 1. – С. 131-138.

Клочко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України / В.І. Клочко. – К.: АртЕк, 2006. – 336 с.

Ковалева И.Ф. Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке (по данным погребального обряда) / И.Ф. Ковалева. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1981. – 78 с.

Ковалева И.Ф. Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов (по материалам культур бронзового века Левобережной Украины) / И.Ф. Ковалева. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1983. – 108 с.

Ковалева И.Ф. Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы / И.Ф. Ковалева // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1988. – С. 20-33.

Кривцова-Гракова О.А. Бессарабский клад / О.А. Кривцова-Гракова // Труды ГИМ. – Вып. 1. – М.: Изд-во ГИМ, 1949. – 28 с.

Кузьмина О.В. Относительная хронология культур абашевской культурно-исторической общности / О.В. Кузьмина // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 118-119.

Кузьмина О.В. Абашевская культура в лесостепном Волго-Уралье / О.В. Кузьмина. – Самара: Изд-во Самар. пед. ин-та, 1992. – 128 с.

Кузьмина О.В. Соотношение абашевской и покровской культур / О.В. Кузьмина // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита – бронзы Средней и Восточной Европы: матер. конф. – СПб., 1995. – Ч. II. – С. 27-51.

Либеров П.Д. О хронологии абашевской культуры / П.Д. Либеров // СА. – 1977. – № 2. – С. 43-54.

Литвиненко Р.А. Курганный могильник Возрождение II на Донетчине / Р.А. Литвиненко // РА. – 1993. – № 3. – С. 188-197.

Литвиненко Р.О. Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. на здобуття вчен. степеню канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Археологія” / Ін-т археол. НАНУ. – К., 1994. – 21 с.

Литвиненко Р.А. Памятники покровского типа на Северском Донце / Р.А. Литвиненко // Археологические вести. – № 4. – СПб., 1995. – С. 73-82.

Литвиненко Р.А. Была ли абашевская культура на Украине? / Р.А. Литвиненко // АВЛ. – Вып. 11: Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1998. – С. 90-100.

Литвиненко Р.О. Про виділення первинного осередку культури Бабіне (КБК) / Р.О. Литвиненко // Праці наукової конференції ДонНУ за підсумками науково-дослідної роботи за період 1999-2000 рр. – Донецьк: Вид-во Дон. ун-ту, 2001. – С. 38-40.

Литвиненко Р.А. Культура Бабино (многоваликовой керамики) и проблемы бронзового века бассейна Дона / Р.А. Литвиненко // Археологические памятники Восточной Европы. – Воронеж: Изд-во ВГПУ, 2002. – С. 76-85.

Литвиненко Р.А. Опыт выявления пространственно-семантических структур в погребальном обряде культуры Бабино / Р.А. Литвиненко // Структурно-семиотические исследования в археологии. – Т. 3. – Донецк: Изд-во Дон. ун-та, 2006. – С. 215-236.

Литвиненко Р.О. Статеві-вікова диференціація в поховальному обряді бабінських культур / Р.О. Литвиненко // МДАСУ. – № 7: Від неоліту до кіммерійців. – Луганськ: Вид-во СУНУ, 2007. – С. 156-172.

- Литвиненко Р.О.** Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток). – Дис. ... докт. іст. наук. – К., 2008. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – № 879. – 759 с.
- Литвиненко Р.О.** Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. ... д-ра іст. наук.: 07.00.04 / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2009. – 32 с.
- Литвиненко Р.О.** До витоків архітектури довгих могил Надчорномор'я / Р.О. Литвиненко // ДАЗ. – № 13/14. – Донецьк: Вид-во Дон. ун-ту, 2010. – С. 30-66.
- Литвиненко Р.А.** Бабинсько-Криволуцьке порубіжжя / Р.О. Литвиненко // ДАЗ. – № 16. – Донецьк: Вид-во Дон. ун-ту, 2012. – С. 47-76.
- Ляшко С.Н.** Раскопки курганов в Днепровском Надпорожье / С.Н. Ляшко // АО 1981 г. – М.: Наука, 1983. – С. 284-285.
- Ляшко С.Н.** Курганные могильники Днепровского Надпорожья (Ясиноватое, Днепровка, Петро-Михайловка) / С.Н. Ляшко, З.Х. Попандопуло, О.В. Дровосекова. – Запорожье: Дикое Поле, 2004. – 178 с.
- Макаревич А.В.** Довгі могили бабинської спільноти / А.В. Макаревич // Магістеріум. – Вип. 36: Археологічні студії. – К., 2009. – С. 27-33.
- Макаревич А.В.** Питання про походження довгих могил (IV-III тис. до н.е.) / А.В. Макаревич // Археологія. – 2010. – № 2. – С. 57-68.
- Малов Н.М.** К вопросу о памятниках покровского типа / Н.М. Малов // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Куйбышев: Изд-во КуйБГПИ, 1978. – Т. 221. – С. 58-59.
- Малов Н.М.** О выделении покровской культуры / Н.М. Малов // Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы: тез. докл. вторых Рыковских чтений. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1991. – С. 50-53.
- Малов Н.М.** Погребения с булавами и втоками из Натальевского могильника / Н.М. Малов // АВЕС. – Вып. 2. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1991а. – С. 15-42.
- Малов Н.М.** “Абашеские памятники” Нижнего Поволжья (Памятники покровского типа): автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / ИИМК РАН. – СПб., 1992. – 16 с.
- Марковин В.И.** Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы (II тыс. до н. э.) / В.И. Марковин. – МИА. – 1960. – № 93. – 152 с.
- Матвеев Ю.П.** История населения среднесоской катакомбной культуры: автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология”. – М., 1982. – 24 с.
- Раскопки курганов** в зонах новостроек Донбасса: Методические указания к организации самостоятельной работы на археологической практике / Сост. Д.П. Кравец, В.А. Посредников. – Донецк: Изд-во Дон. ун-та, 1990. – 96 с.
- Отрощенко В.В.** Конструктивные особенности длинных курганов Нижнего Поднепровья / В.В. Отрощенко // Открытия молодых археологов Украины: в 2 ч. – К.: Наук. думка, 1976. – Ч. 1. – С. 16-18.
- Отрощенко В.В.** Срубная культура степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): автореф. дис. на соискание учен. степ. канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Ин-т археол. – К., 1981. – 22 с.
- Отрощенко В.В.** О ранней обрядовой группе погребений культуры многоваликовой керамики в Левобережной Украине / Отрощенко В.В. // История и археология Слободской Украины: тез. докл. и сообщ. Всеукр. конф. – Харьков, 1992. – С. 163-165.
- Отрощенко В.В.** “Жреческие” комплексы в системе погребений срубной общности / В.В. Отрощенко // Археологічні та історичні дослідження Херсонщини. – Херсон, 1993. – С. 17-31.
- Отрощенко В.В.** К вопросу о наличии “абашевских” комплексов в Украине / В.В. Отрощенко // Абашевская культурно-историческая общность: истоки, развитие, наследие: Матер. междунар. науч. конф. – Чебоксары, 2003. – С. 143-144.
- Отрощенко В.В.** К истории племен срубной общности / В.В. Отрощенко // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 17: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 2003а. – С. 68-96.
- Отрощенко В.В.** Вільнянські кургани в контексті генези бережнівсько-маївської зрубної культури / В.В. Отрощенко // Курганные могильники Днепровского Надпорожья (Ясиноватое, Днепровка, Петро-Михайловка) / С.Н. Ляшко, З.Х. Попандопуло, О.В. Дровосекова. – Запорожье: Дикое Поле, 2004. – С. 163-168.

Отрощенко В.В. Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1981 году [В.В. Отрощенко, Я.И. Болдин, Т.Ю. Гошко, С.Н. Ляшко, Н.В. Ковалев, С.Н. Кравченко, С.Ж. Пустовалов, Ю.Я. Рассамкин, Н.Г. Салий, И.П. Савовский]. – НА ІА НАНУ. – № 1981/10. – 248 с.

Нечитайло А.Л. Верхнее Прикубанье в бронзовом веке / А.Л. Нечитайло. – К.: Наук. Думка, 1978. – 152 с.

Печурица Е.Б. Дискуссия на семинаре / Е.Б. Печурица, А.С. Саврасов // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи: тез. докл. и матер. конф. – Воронеж, 1996. – Вып. 2. – С. 73-81.

Писларий И.А. Погребальный обряд племен культуры многоваликовой керамики / И.А. Писларий // Древняя история населения Украины. – К., 1991. – С. 52-66.

Полесских М.Р. В недрах времен / М.Р. Полесских. – Пенза, 1956. – 102 с.

Протоколы заседаний конференции “Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита – бронзы Средней и Восточной Европы” // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита – бронзы Средней и Восточной Европы: матер. конф. – СПб., 1995. – Ч. II. – С. 73-95.

Пряхин А.Д. Абашевская культура в Подонье / А.Д. Пряхин. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1971. – 215 с.

Пряхин А.Д. Погребальные абашевские памятники / А.Д. Пряхин. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1977. – 168 с.

Пряхин А.Д. Поселения катакомбного времени лесостепного Подонья / А.Д. Пряхин. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1982. – 159 с.

Пряхин А.Д. Курган эпохи бронзы у пос. Хохольский / А.Д. Пряхин, А.Т. Синюк // СА. – 1983. – № 3. – С. 197-202.

Пряхин А.Д. Поселение эпохи бронзы Капитаново II / [А.Д. Пряхин, В.В. Отрощенко, В.И. Беседин, Ю.М. Бровендер] // Археологические памятники Донского бассейна. – Вып. 4. – Воронеж, 2000. – 50 с.

Салий Н.Г. Новые материалы о контактах культур средней и поздней бронзы в Надпорожье / Н.Г. Салий // Исторические чтения памяти М.П. Грязнова: тез. докл. обл. науч. конф. по разделам: М.П. Грязнов и его место в археологии. Теория и методология археологии. Каменный и бронзовый века. Скифская проблематика. – Омск: Изд-во Омск. ун-та, 1987. – С. 97-100.

Салий Н.Г. О культурном и социальном статусе погребенных ничком в эпоху бронзы и раннем железном веке / Н.Г. Салий // ДСПК. – Т. VI. – Запорожье, 1997. – С. 34-48.

Санжаров С.Н. Об абашевских погребальных памятниках в бассейне Северского Донца / С.Н. Санжаров // МДАСУ. – № 2. – Луганськ: Вид-во СУНУ, 2004. – С. 236-256.

Субботин Л.В. Семеновский могильник эпохи энеолита / Л.В. Субботин // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 45-95.

Телегин Д.Я. Вильнянская курганная группа / [Д.Я. Телегин, В.А. Круц, С.Н. Братченко, С.В. Смирнов, В.Н. Корпусова] // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 43-83.

Труды Новочеркасской археологической экспедиции / И.Н. Парусимов. – Азов, 1999. – Вып. 4. – 85 с.

Чередниченко Н.Н. Поселение срубной культуры на Луганщине / Н.Н. Чередниченко // СА. – 1970. – № 1. – С. 233-238.

Чередниченко М.М. Питання хронології абашевської культури Середнього Дону / М.М. Чередниченко // Археологія. – 1973. – Вип. 6. – С. 20-29.

Шаповалов Т.А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце / Т.А. Шаповалов // Энеолит и бронзовый век Украины. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 150-172.

Шарафутдинова Э.С. Погребения культуры многоваликовой керамики на Нижнем Дону (вопросы генезиса и периодизации) / Э.С. Шарафутдинова // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1987. – С. 27-47.

Kostrzewski J. Ze studion nad wczesnym okresem żelaznym w Polsce / Józef Kostrzewski // Slavia Antiqua. – Poznań; Wrocław, 1954. – T. IV. – S. 22-57.

Motzenbäcker I. Sammlung Kossnierska. Der Digorische formenkreis der Kaukasischen Bronzezeit / Ingo Motzenbäcker. – Berlin: Museum für Vor- und Frühgeschichte, 1996. – Bestandskataloge. – Bd. 3. – 294 S.

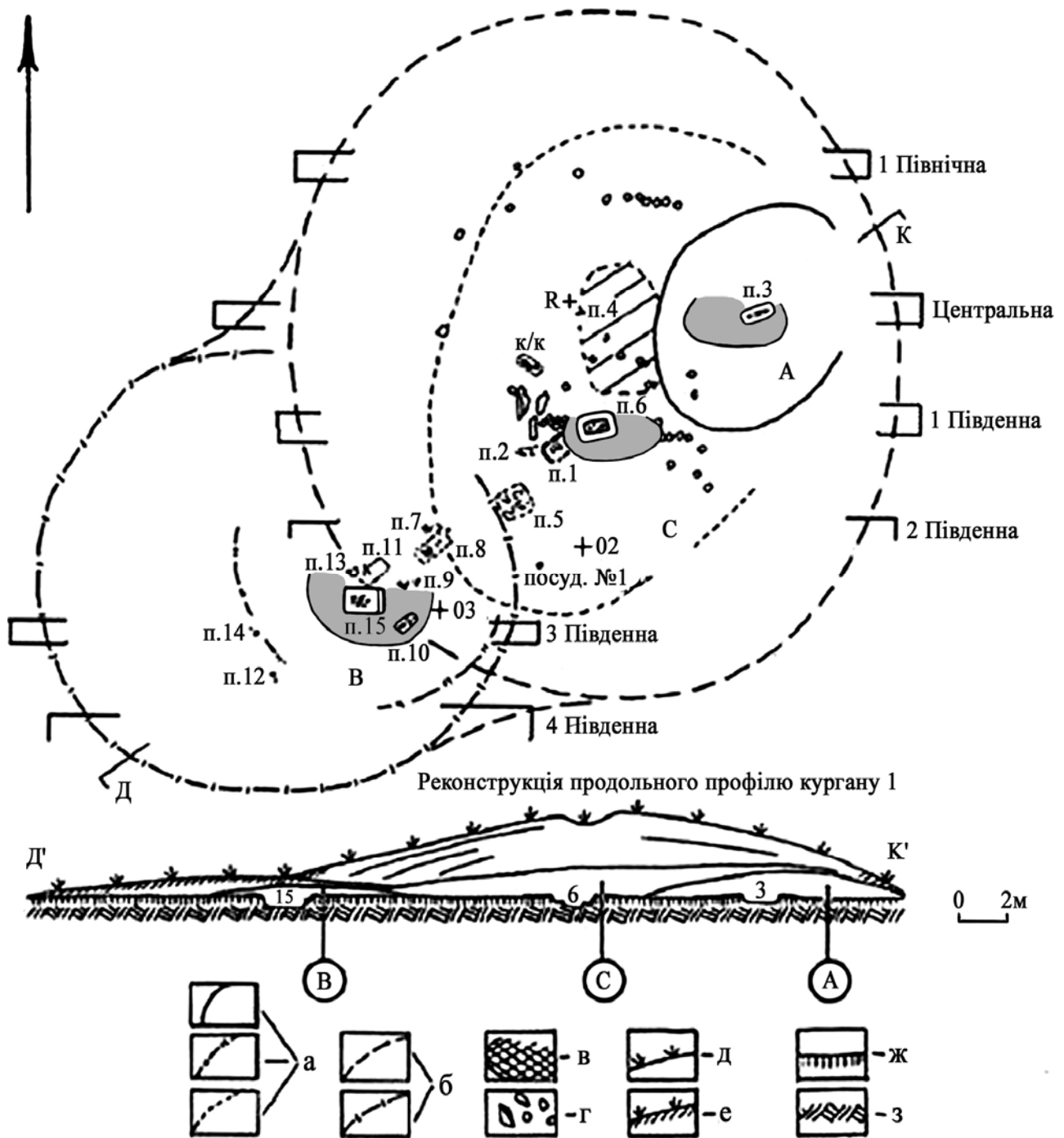

Рис. 2. Гнаровське, курган № 1: загальний план та розріз

Fig. 2. Gnarovs'ke, mound 1: general plan and incision

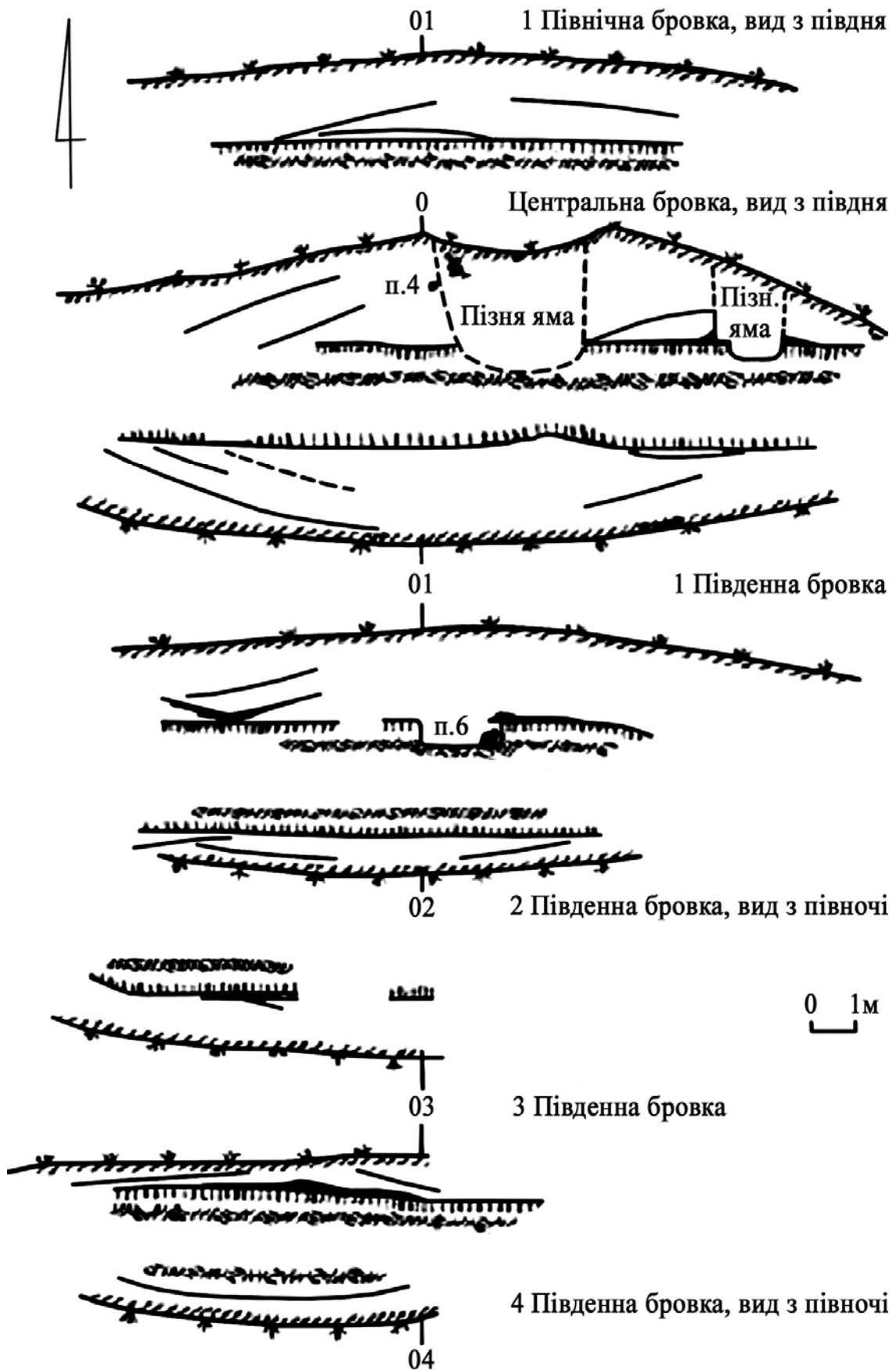
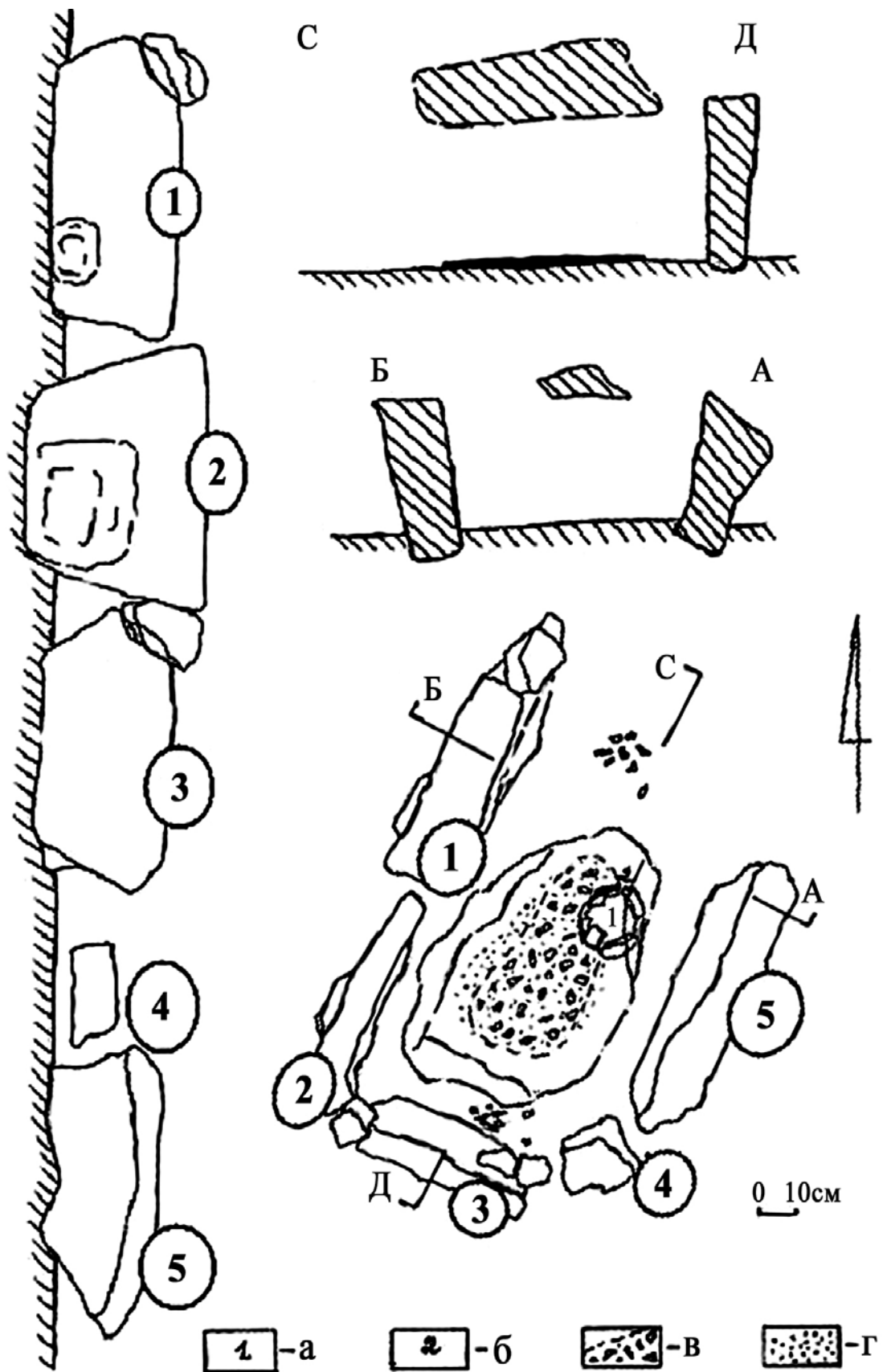

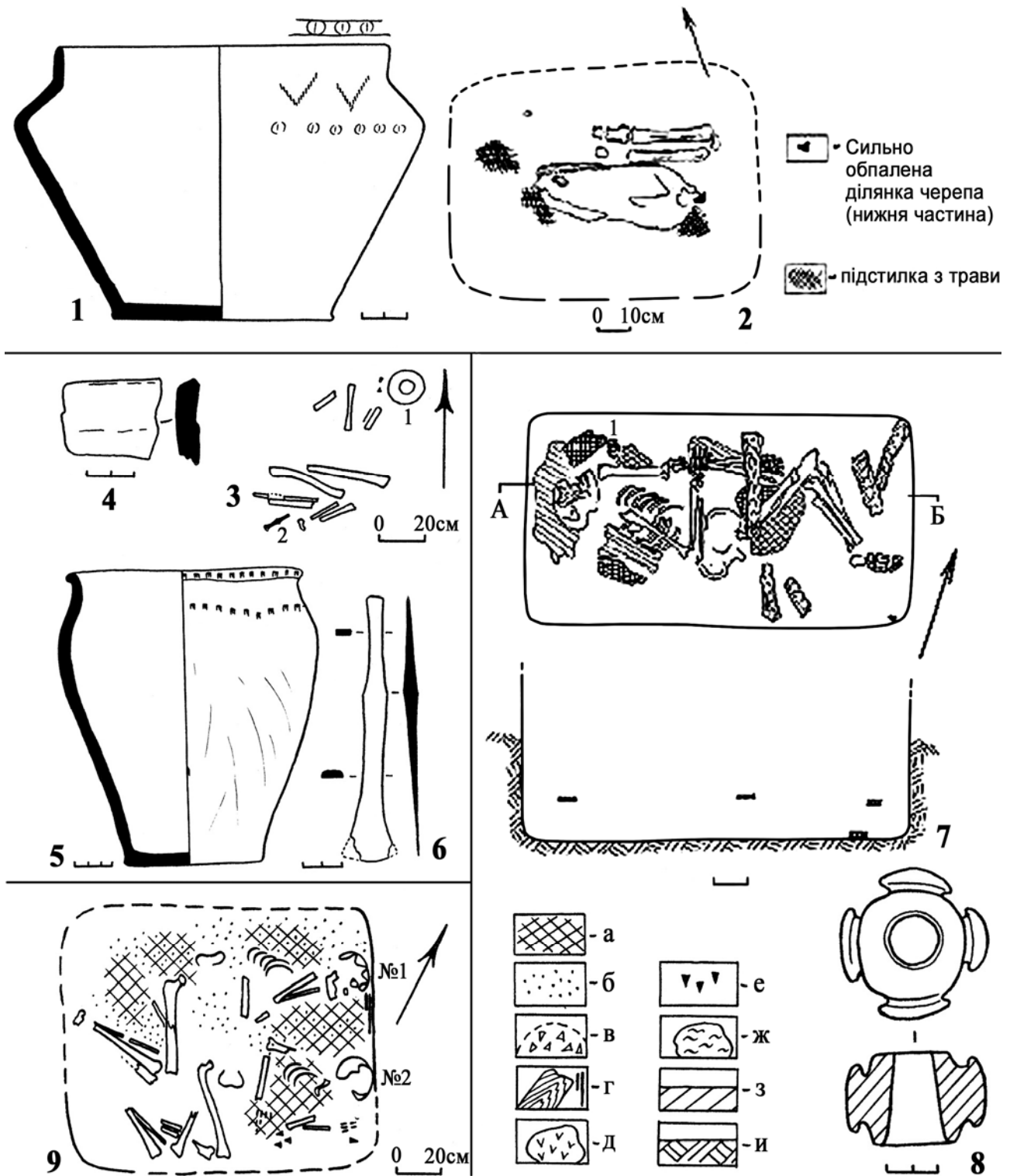
Рис. 3. Гнаровське. Бровки кургану № 1

Fig. 3. Gnarovs'ke, mound 1: stratigraphic incisions

Умовні позначки: 1 – посудина з поховання 1; 2 – кістка тварини; в – кальциновані кістки; г – крейда

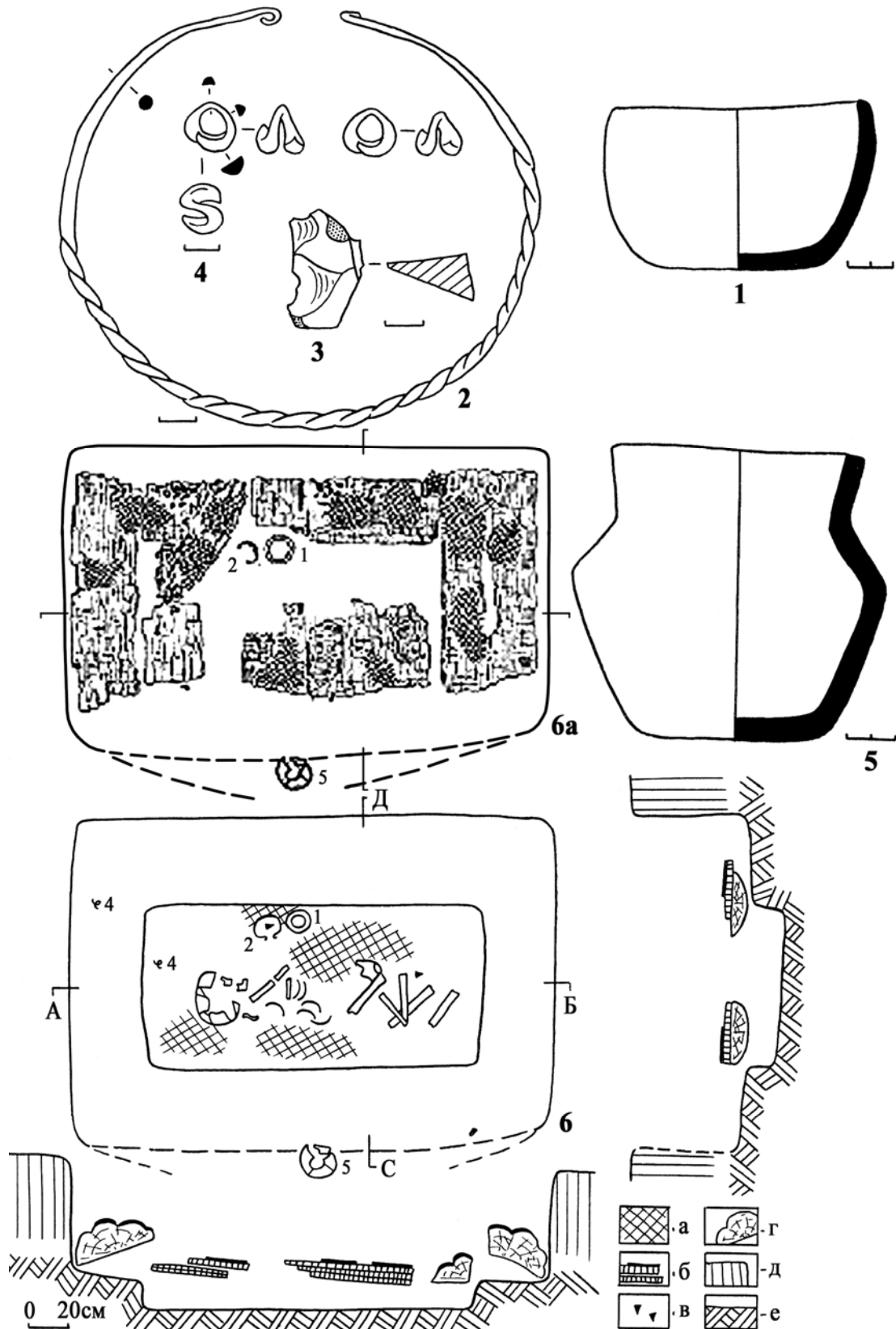
Рис. 4. Гнаровське. Курган 1 поховання 1: Розрізи та фасировка стінок кам'яної скрині
Fig. 4. Gnarovs'ke, mound 1, burial 1: incisions and view of the wall of stone tomb

Умовні позначки: а – трава; б – крейда; в – кальциновані кістки; г – дерево; д – шкіра; е – вуглики; ж – луб (?); з – насип; и – материк

Рис. 5. Гнаровське, курган 1: 1 – посудина з поховання 1; 2 – жертвний комплекс з кургану; 3 – поховання 2 (1-посудина; 2-тесло); 4, 5 – кераміка з поховання 2; 6 – бронзовий предмет (“тесло”) з поховання 2; 7 – поховання 3 (1-булава); 8 – кам’яна булава з поховання 3; 9 – поховання 5.

Fig. 5. Gnarovs'ke, burials of mound 1

Умовні позначки: а – трава; б – розріз перекриття (трава); в – вуглинки; г – розріз перекриття (дерево); д – древня денна поверхня; е – материк

Рис. 6. Гнаровське. Курган 1, поховання 6: 1, 5 – посудини; 2 – бронзова гривна; 3 – кременевий відщеп; 4 – бронзові підвіски; 6, 6а – план та розріз, перекриття поховання 6

Fig. 6. Gnarovs'ke, mound 1, burial 6

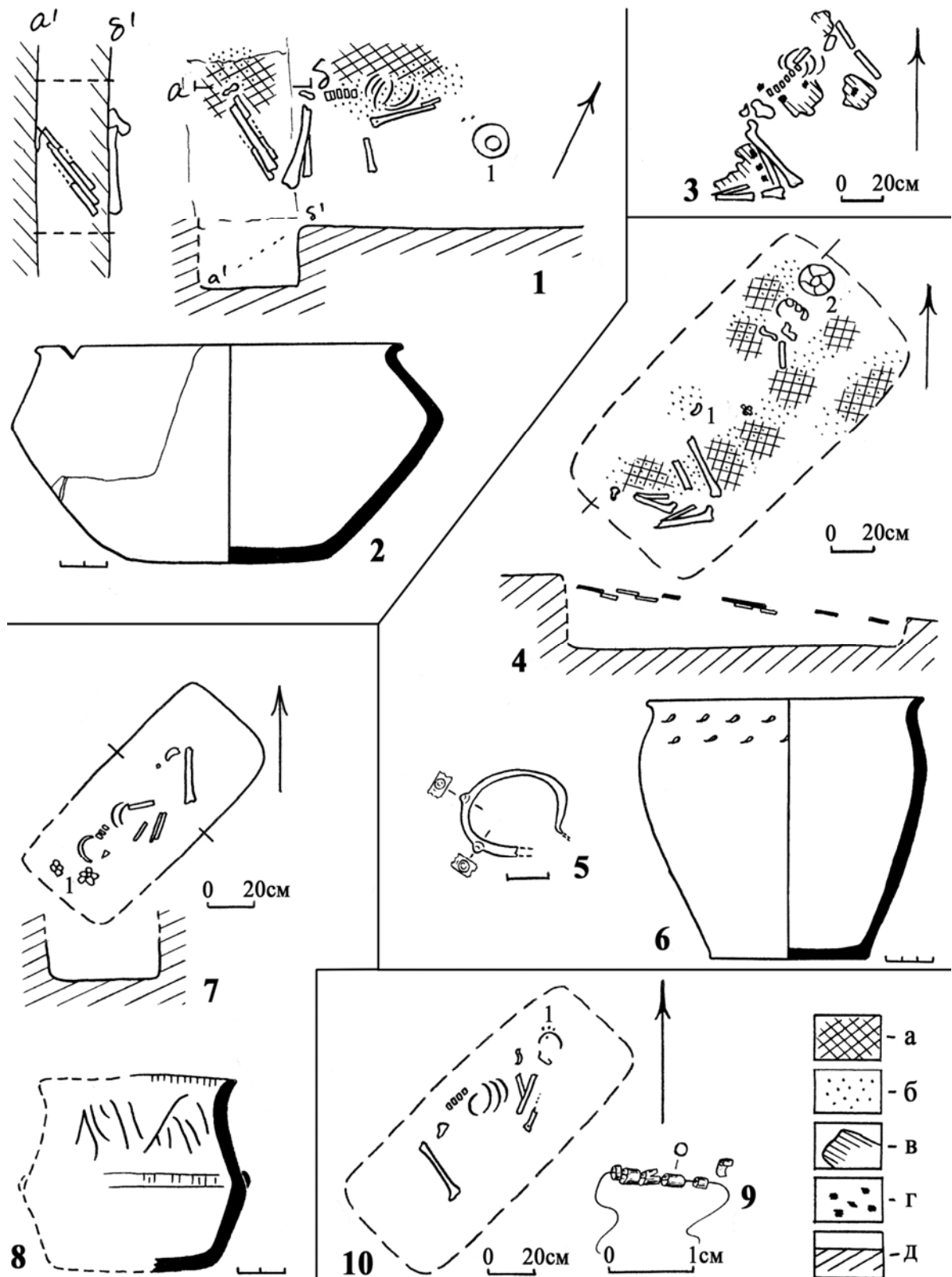
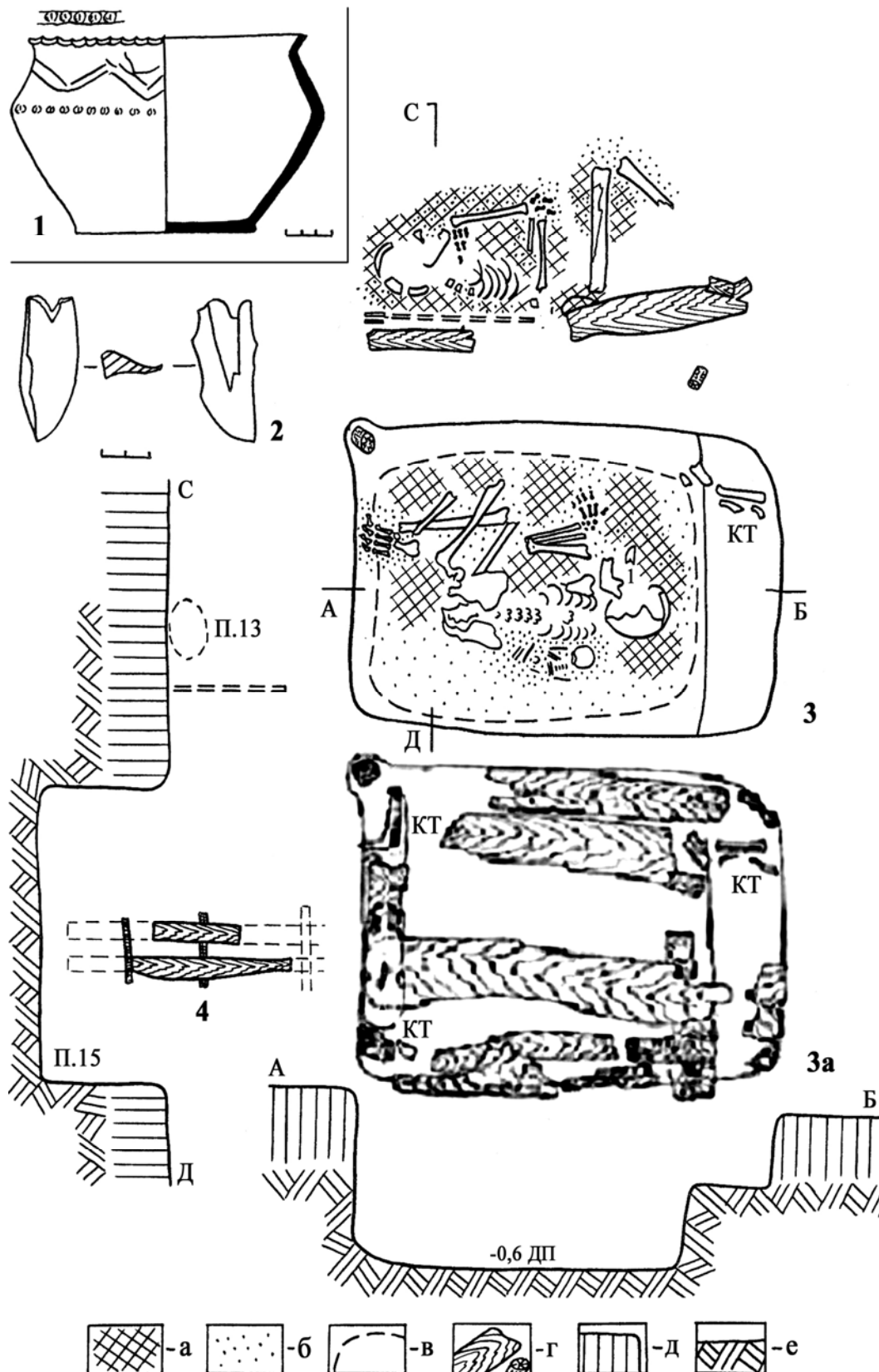

Рис. 7. Гнаровське, курган 1: 1 – поховання 7 (1-посудина); 2 – посудина з поховання 7; 3 – поховання 9; 4 – поховання 8 (1-перстень бронзовий; 2-посудина); 5 – бронзовий перстень з поховання 8; 6 – посудина з поховання 8; 7 – поховання 10 (1-розвал посудини); 8 – посудина з поховання 10; 9 – намисто з поховання 11 (сурма); 10 – поховання 11

Fig. 7. Gnarovs'ke, burials of mound 1

Умовні позначки: а – трава; б – крейда; в – попіл; г – дерево; д – древня денна поверхня; е – материк

Рис. 8. Гнаровське, курган 1 поховання 13, 15: 1 – посудина з поховання 14; 2 – кістяний предмет з поховання 15; 3 – план та розріз поховань 13, 15; 3а – перекриття поховання 15; 4 – дерев'яний "парканчик" з поховання 13; КТ – кістки тварини

Fig. 8. Gnarovs'ke, mound 1, burials 13 and 15

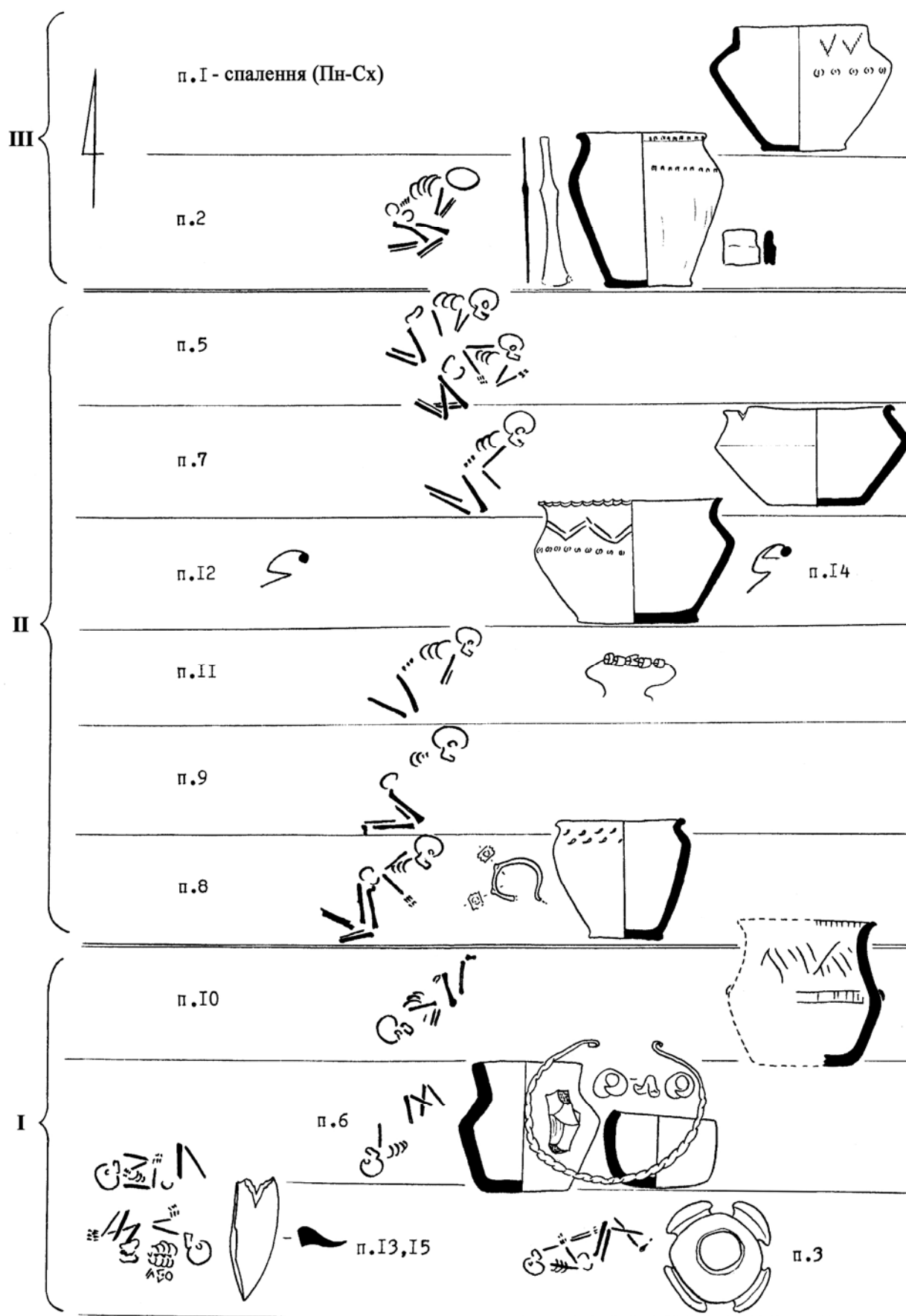

Рис. 9. Гнаровське, курган 1: стратиграфічна колонка поховань

Fig. 9. Gnarovs'ke, mound 1: stratigraphic sequence of burials

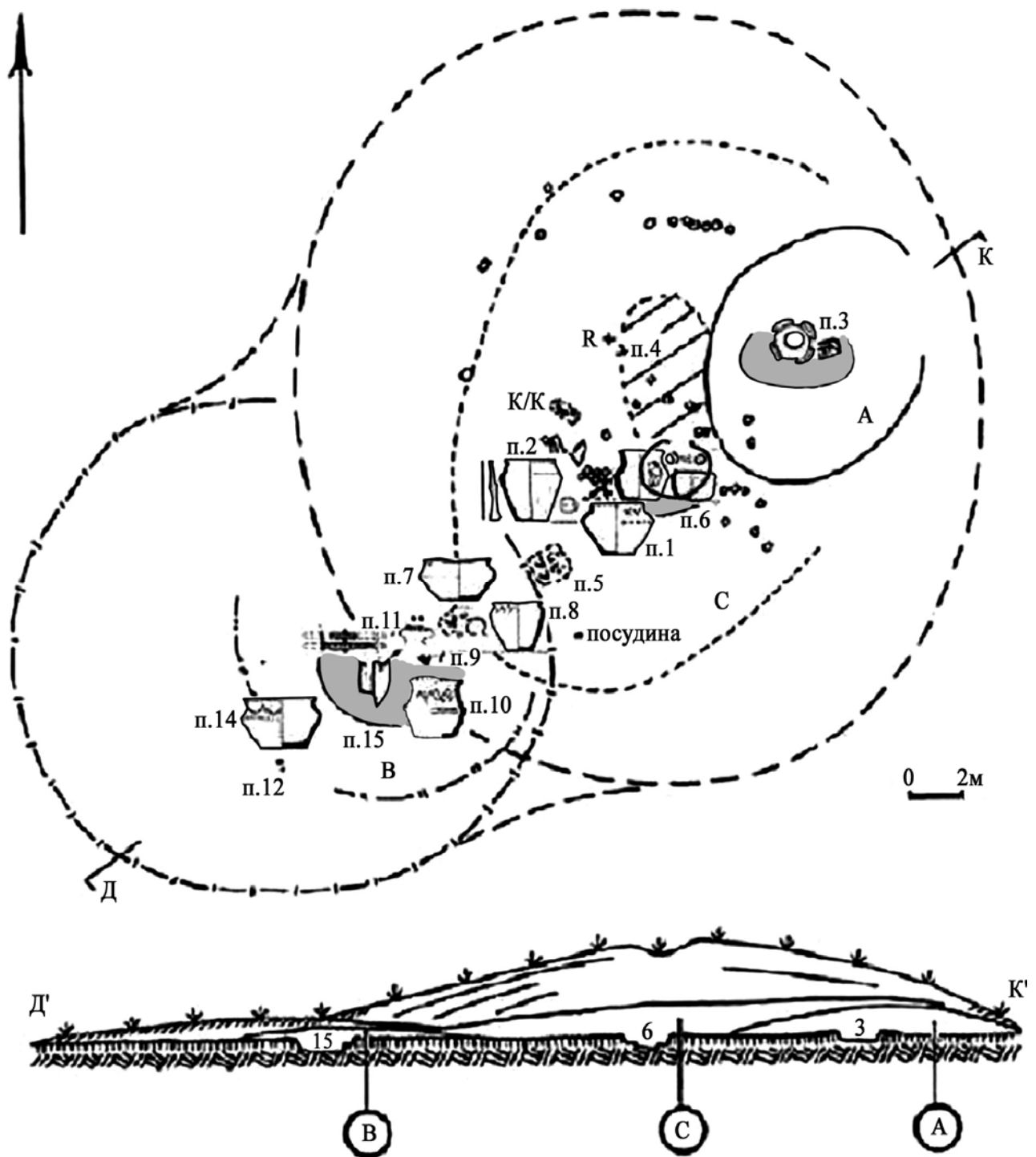

Рис. 10. Гнаровське, курган 1. Загальний план з розміщенням речей (співвідношення висоти насипів/досипок з інвентарем)

Fig. 10. Gnarovs'ke, mound 1: general plan with localization of inventory (correlation of the height of embankments and the inventory)